

R 907

SPECIMINA

DISSERTATIONUM FACULTATIS PHILOSOPHICAE REGIAE
HUNGARICAE UNIVERSITATIS ELISABETHINAE QUINQUEECCLESIENSIS
97.

338131/406

A TÖRTÉNELMI VILÁGKÉP

338131

AZ EMBER AZ IDŐBEN

IRTA:

LOTZ JÁNOS

AZ EÖTVÖS-KOLLÉGIUM V. TAGJA

FSZEK Központi Könyvtár

0 010003 426752

1 9 3 6

KULTÚRA KÖNYVNYOMDAI MŰINTÉZET NYOMTATÁSA, PÉCSETT

SPECIMINA
DISSERTATIONUM FACULTATIS PHILOSOPHICAE
REGIAE
HUNGARICAE UNIVERSITATIS ELISABETHINAE
QUINQUEECCLESIENSIS

1. **Szabó Pál**: Pécs környékének településföldrajza. 1926.
2. **Máté Károly**: A magyar önéletírás kezdetei. 1926.
3. **Grózinger M. József**: Kant metaphysikai törekvései. 1927.
4. **Taubert Ernő**: A katonaság elszállásolása és ellátása Somogy vármegyében a XVII. sz. első felében. 1928.
5. **Merényi O. Ernő**: Fáy András meséi, műfaj- és kortörténeti vonatkozásai. 1928.
6. **Fábrí K. L.**: William James. 1928.
7. **Krémer Erzsébet**: Maurice Barrès és a lélektani regény. 1928.
8. **Gyarmathy Dénes**: Stange kísérletei a vallás ismeretelméleti meg-
alapozására.
9. **Lukic Gyula**: Ugo Foscolo és a romanticizmus. 1928.
10. **Székely Károly**: Pálóczi Horváth Ádám nézetei a nyelv művelésről
1929.
11. **Kohajda Margit**: A függőleges tagoltság hatása a Mátra és Bükk
népességének sűrűségére. 1929.
12. **Szilárd Erzsébet**: Romain Rolland és Németország. 1929.
13. **Bokor Ignác**: A trencsényi csata. 1929.
14. **Orbán György**: Váltakozó áramok elektromos ingerhatásáról. 1929.
15. **Engel Tivadar**: Pozitivisták törekvései D'Alembert-nél. 1930.
16. **Tóth Géza**: Vizsgálatok a cellulóz sósavas lebontásának közbeneső
termékeiről. 1930.
17. **Dénes Tibor**: Péterfy Jenő esztétikája. 1930.
18. **Kováts József**: Török Gyula élete és művei. 1930.
19. **Truka Jolán**: A Schiff-féle bázisok. 1930.
20. **Szilárd Katalin**: Az evonymus europaea carotinoid festékének vizs-
gálata. 1930.
21. **Georgovits József**: Vogul jelzős szerkezetek. 1930.
22. **Katona Györgyi**: Vizsgálatok néhány aromás nitrosó- és nitro-
vegyület reductiójáról. 1930.
23. **Gyuris Gizella**: Rousseau és Tolsztoj kultúrpeszimizmusa. 1930.
24. **Hamerák Izabella**: A reális tárgyak oktatása a filantropistáknál.
1930.
25. **Jancsi László**: A misztikus intuición. 1931.
26. **Hajdu Helga**: Lesen und Schreiben im Spätmittelalter. 1931.
27. **Tóth Ferenc**: A németiség elterjedése és településformái a Dunán-
túl. 1931.
28. **Sáfrány István**: Balassa-problémák. 1931.
29. **Fejér Rózsa**: François Rákóczi II. dans les mémoires français de
son temps. 1931.

SPECIMINA

DISSERTATIONUM FACULTATIS PHILOSOPHICAE REGIAE
HUNGARICAE UNIVERSITATIS ELISABETHINAE QUINQUEECCLESIENSIS

97.

A TÖRTÉNELMI VILÁGKÉP

AZ EMBER AZ IDŐBEN

IRTA:

LOTZ JÁNOS

AZ EÖTVÖS-KOLLÉGIUM V. TAGJA

1 9 3 6

KULTÚRA KÖNYVNYOMDAI MŰINTÉZET NYOMTATÁSA, PÉCSETT

1978

338131 dob

90 ⁸/67040

1983

BEVEZETÉS

A dolgozat célja: a bevezetésben igazolt módszerek és szempontok alkalmazásával megkísérelni annak a kimutatását, hogy az egymástváltó történelmi világképek egymásrakövetkezésében folyamatosan követhető szabályosság van. (Ezt különösen a vonallal való ábrázolás érzékelteti.) Mindenütt a teljes világkép szerepel a maga egységes egészében, azonban az újabban szerteágazó történeti résztudományok közül elsősorban az irodalomtörténet (itt is főként a német és a magyar) forog szóban. Ez a rész tehát az ember küzdelmét mutatja be az idővel, hogyan képzelte el jelen helyzetét benne, hogyan kapcsolta maga elé a múltat és hogyan igyekezett következtetni a jövőre. A második rész a tárgy alapvető metafizikai, logikai, tudományrendszertani, lélektani és ismeretelméleti vonatkozásait tárgyalja vázlatosan.

Az ilyesféle történeti kérdések iránti érdeklődés a világháború óta erősen megnövekedett. Ünös-untalan lehet hallani, hogy nagy *történelmi válságok* korát éljük mind gazdasági, mind szellemi téren; hogy korunk *átmeneti kor*; hogy a világháború kettészelte az *emberiség fejlődését*. Egyesek vigasztalannak látják a jövőt s Spengler megjósolja *Nyugat pusztulását*, mások friss hittel indulnak új utakra, pl. a háború utáni új államberendezkedések. Vannak, akik *Európa szellemi egysége* mellett kardoskodnak szembeállítva *Nyugatot és Keletet*, de vannak a *faji gondolatnak* is hirdetői. Ismét mások időben állítják szembe a legújabb idők *modern korszellemét* a 19. század *letűnt irányjaival*, természettudományoskodásával és liberalizmusával. Egyre élesebb és szervezettebb lesz a *nemzedékek* ellentéte. Megint igen időszerű a kérdés, hogy kik csinálják a történelmet a *nagy egyéniségek-e*, vagy a *nagy tömegek*? Felmerül a probléma, mi az alapvető a történelemben, a véletlen uralkodik-e benne, vagy valami *elevemeghatározottság*, avagy minden *hullámszerűen, ritmikusan* visszatér-e? Mi a *kultúra* és mi a *civilizáció*? Olyanok-e ezek is, mint az *élő szervezetek*, kelet-

keznek, nőnek, virulnak és halálba hanyatlanak; vagy pedig *értékben*, tartalomban egyre *gyarapodva* átélük egyesek, nemzetek és fajok pusztulását? Van-e a történelemben *abszolútum* vagy minden *relatív*? *Halad-e felfelé* a történelem útja, vagy *hanyatlík*, vagy *hullámhegyen-hullámvölgyön* át gördül fel-alá? Mi az irányító: az eszme, vagy a politikai, gazdasági élet, avagy a társadalmi rétegek? Vagy fontosabb a vallás, az irodalom, a művészet, a tudomány? A környezetnek döntő hatása van-e az emberre és az emberi történelemre, vagy fordítva az ember uralkodik a természetben? *Mechanikusan* ható erők labdája az ember vagy *szabad*? *Anyagi* természetű-e a világ és vele a történelem, vagy *szellemi*?

A jelenben rég letűnt korok mását fedezik fel a történetírók. Nemrég nevezték *neobaroknak* a mai magyar társadalmat. Berdjajev pedig úgy látja, hogy *új középkor* felé halad a világ. Az egész múlt problematikussá válik és elhangzik a *történelmi áértékelés* szükségességének a jelszava.

h És a jelen égetőnek érzett történelmi kérdései mögött ott áll az iskolában tanult világtörténelmi séma: *ókor, középkor, újkor, legújabb kor* s felvetődik a kérdés: mi értelme van ennek a tagolásnak a mi számunkra? Hová tartozunk mi? a legújabb kor legvégére, vagy egy legeslegújabb kor legelejére? Csupa olyan kérdés, amely a világ köztudatában forrong és mutatja a jelen hatalmasan megnőtt történelmi érdeklődését. Ennek jele pl. Wells világtörténelmének nagy sikere is a praktikus érdeklődésű angol-szászoknál, vagy az egyes sportágak (atlétika, vízipóló) is szükségét érezték az időbeli visszapillantásnak; az irodalomtudomány művelői pedig külön kongresszust rendeztek az irodalomtörténeti korszak fogalmának a tisztázására (Amsterdam, 1935), ez egyúttal jellemző a legújabb történettudomány általános irányára is, a részletekbe vesző adathalmazozás helyett átfogó kép az egészlől.

Ennek az érdeklődésnek az indítékára könnyű rámutatni. A világháború katasztrófája megingatta az ember hitét a mában és a jelen zűrzavarából a múltba fordul, hogy múltjában is jövőjét keresse.

Hogyan ismerheti meg az ember a múltat? A történelem útja a múltból a jelenen át a jövő felé halad, a történelmi megismerés iránya fordított. A jelenből indul visszafelé s csak addig és oda juthat, ahonnan megszakítatlan út vezet máig. (Pl. az egyiptomi hieroglifákat csak úgy lehetett megfejteni, hogy a rosette-i

kő fellelésekor akadtak tudósok, kik ismerték a görög nyelvet, mely sok évszázadon keresztül visszavezetett a kö felállításának az idejére és kulcsként szolgált az egyiptomi szöveghez.) Mi is a jelenből kiindulva keressük a mai történelemszemlélet gyökereit a múltban, hogy ezen a talajon megkisérhessük a világképek összefüggésének a vizsgálatát, a problémák rendszerezését és esetleg valamilyen megoldás lehetőségét. Honnan erednek ezek a gyökerek?

Troeltsch, Gooch, Rothacker¹ a tizenkilencedik század elejével kezdik meg fejtegetésüket a modern történelemszemlélet kialakulásáról a francia forradalom és a romantika körüli filozófiai irányokkal (Hegel) kapcsolatban. Azonban ez a nagy történelmi érdeklődés Rousseautól és Herdertől indul meg és Schultz² pl. itt kezdi meg a német irodalomtörténetírás legújabb szakaszának tárgyalását. De Rousseau és Herder szorosan összefügg a felvilágosodással, ez a természettudományok kiművelésével, emez pedig a humanizmussal és a reneszánszsal, amikor megtörténik a szakítás az ú. n. középkor egyházi tekintélyével és megindul a szabad természetkutatás. Itt kezdi Fueter³ nagy munkáját az újabb történetírásról. Azonban a humanizmus és a reneszánsz mintája a görög-római kultúra volt, tehát mások helyesebbnek gondolták, hogy a görögségnél keressék történelmi világszemléletünk kialakulásának és általában a mi egész kultúránknak a végső alapjait. Ez a legszokásosabb eljárás; innen indul ki Bernheim, Croce, M. Ritter, Bauer stb.⁴ A gyakoriság magyarázata a nyugati tudományosságnak a humanizmusból eredő görögimádata, mely mindmáig tart, sőt ma éppen fölemelkedőben van; ehhez járult prózaibb okként a keleti nyelvek, a régi és a távolkelet nem ismerése.

¹ Troeltsch: *Der Historismus und seine Probleme*. Berlin 1922; Gooch: *History and Historians in the 19th century*, 1913; E. Rothacker: *Einleitung in die Geistesgeschichte*. Tübingen. 1920¹.

² Ermatinger: *Philosophie der Literaturwissenschaft*-jában. 1930. Berlin.

³ Fueter: *Geschichte der neueren Historiographie*. München & Berlin 1911., változatlan lenyomat 1925.

⁴ Bernheim: *Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtssphilosophie*. Leipzig 1914⁵⁻⁶; Croce: *Teoria e storia della storiografia*; német ford. Pozzotól 1915: *Zur Theorie und Geschichte der Historiographie*; M. Ritter; *Die Entwicklung der Geschichtswissenschaft an den führenden Werken betrachtet*. München & Berlin. 1919; Bauer: *Einführung in das Studium der Geschichte*, Tübingen. 1928² v. ö. még az általános bibliográfiai részt.

Pedig semmiképpen sem tartható ez az álláspont. A szellemi élet nem a görögséggel indult meg, még csak nem is ők művelték a tudományokat egyes-egyedül, bár az alapvetés legnagyobb részét ők végezték. Ők is sokat vettek át másoktól, a mediterrán kultúrából, az egyiptomiaktól, a babilónoktól és majd látjuk, milyen természetesen illeszkedik a görög történelmi világkép, az indus és a perzsa mellé a babilóniai mögé. Nem helytálló az a közkeletű felfogás sem, hogy a keleti ember távol esik tőlünk, ezért az ő világfelfogása nekünk mindig merőben idegen marad, mert ez minden történeti megismeréssel szembeszögezhető, sőt általában minden megismeréssel, másrészt pedig azt az eleveelfogott világszemléletet tételezi fel, hogy a történelem menete külön kultúrkörökben pereg le. Nem fogadható el Troeltsch⁵ érvelése sem; ő azt állítja, hogy a mi egész kultúránk négy alappilléren épül: a nyugati középkoron, az antik imperializmuson, a klasszikus görögségen és a zsidó prófétizmuson: minden, ami ezen kívül fontos az ókorban, megvan a görög kultúrában, ezért közömbös számunkra. Nem említve az utolsó értékitélet megokolatlan és megokolhatatlan voltát, ilyen módon elhagyhatnók a prófétizmust, mert megvan a kereszténységben, a római birodalmat, mert nagy világbirodalmak azután is keletkeztek és elhagyhatnók mind a négyet, mert, ami jelentős számunkra belőlük, úgyis megvan a tizenkilencedik század végének életében, a többi közömbös számunkra. A cél éppen az, hogy a történelmi világképek kialakulásának végső eredetét keressük meg, a szálak Kelet felé vezetnek.

De még itt sem állhatunk meg. Az ősi kultúrák sem a semmiből keletkeztek, alapjuk az ember előttük is meglevő szellemi érdeklődése és képessége. Tehát eljutottunk az ősemberig, itt kell kezdenünk. A lehetőség a kezdeti „történelemszemlélet” valamelyes helyreállítására megvan, bár felhasználható lelet, írásos feljegyzés nem maradt reánk, mert a történelem útja bizonyos feltételektől függ (pl. Vörösmarty elképzelhetetlen a nyelvújítás eredményei nélkül). Ezeknek a műveltségi feltételeknek a kialakulására pedig biztosan következtethetünk a következményekből. Az ősember nem is áll tőlünk olyan messze, mint hinni lehetne. A mai

⁵ i. m. 765—767 l. a IV. részben, mely a történelem felépítését (Aufbau) tárgyalja. — Jellemzően modern Boll állásfoglalása: „Wir sehen heute Griechenland nicht mehr in jener Isolierung gegenüber dem Osten, wie sie wohl einst geglaubt werden mochte.“ (Sternenglaube u. Sterndeutung. 3 kiad. 1926. 15 l.)

nyonyondifferenciált életrendszer mögött még mindig van valami az ő sokoldalúságából és a pszichológia is mind határozottabban mutat rá az atavisztikus tudatalatti nagy jelentőségére a mindennapi életben. Nem véletlen, hogy a történelmi világról való felfogás nagy fordulón, a múlttal való felszámolás idejében az ősemler alakja kerül előre. Ádám, az első ember, áll a teremtesmonda elején. A következő metszővonal, a kereszténység Jézusban, a második Ádámot, a megtisztult örökegyembert látta. A reneszánsz megint az ő Ádámot kutatja. A tizenennyolcadik századi felvilágosodás is ide torkol és itt fordul Rousseau paradicsomi ősemlerével, kit a civilizáció űzött ki az édenből. És manapság is mindjobban erősödő érdeklődés nyilvánul meg az ősemler, a primitív életformák iránt.

Az ősemlerben is meglevő emberi szakadatlan folytonossággal vezet kezdettől máig; ez kapcsolja össze a múltat, görögök-előt, görögöt és újabbat egyaránt, a jelennel.

Ez a közősemleri teszi lehetővé, hogy megismerhessük a múltat és csak annyit ismerhetünk meg belőle, amennyit ez tesz lehetővé.⁶ Ilyen értelmezésben megállna Protagorasz szofista tanítása: „a dolgok mértéke az ember.” Egyformán erre az eredményre jut a szellemtörténész: „a világról való ismereteink a különböző embertípusoktól függnek” (Rothacker) és a természet-tudós: „csak azt ismerhetjük meg, ami bennünk van, sohasem azt, ami kívülünk” (Jeans.)⁷ Az ember áll minden emberi világkép középpontjában, bárhog is szeretne önmagán kívül helyezkedve és felül emelkedve „abszolút” ismeretekhez jutni.

⁶ Jellemző két idézet;

Bernheim i. m. 192 l.

„Denn in der Tat, gäbe es oder hätte es je gegeben ein Volk oder ein Individuum, das in anderer Logik dächte als wir, dem Hasz nicht Hasz und Liebe nicht Liebe wäre, so wäre uns die Geschichte desselben noch unzugänglicher als die Begebenheiten in einem Bienenstock.”

Ch. Seignobos: La méthode historique appliquée aux sciences sociales Paris 1901. 120. lp.

„Si les faits rapportés dans les documents n'avaient pas été analogues à Ceux que nous observons, nous n'y pourrions rien comprendre”.

⁷ Rothacker: Logik und Systematik der Geisteswissenschaften. Handbuch der Philosophie II. München & Berlin 1926, a világnézeti típusokról szóló rész (36—78. l.)

és Jeans: „Our minds can only be acquainted with things inside themselves — never with things outside.” The Nineteenth Century and After 1934. okt. 436. l.

Önmagából és környezetéből (a mezokosmosból) indul ki. Ehhez kapcsolja először, mint valami különálló, vele lazán összefüggő keretet, búrát, később mind szervesebb továbbképzésként felfogott világrendszert, az eget és a csillagvilágot (makrokosmos) és felfedezi a parányok világát (mikrokosmos). Evvel együtt bővíti a teret is: a közvetlen környezet szorítja, bejárja a távult gyalog, kocsin, hajón, repülőgépen és sztratoszféraballonnal, közelebb hozza távcsővel és ma már a fizikusok megállapíthatni vélik a világmindenség kiterjedését, a tér határát. Megnagyítja a mikrokosmost és feltárul az atomok és protozoák parányi élete. Az időben való tájékozódása is tágul, a szűkreszabott emberi emlékezetet az írás megszabadítja a feledéstől, egymásután tárulnak fel a régi kultúrák; az ásatások felszínre hozzák írástalan korok és ősi állapotok emlékeit, a geológia feltárja emberelőtti korok évszázadzredjeit, Russel elmélete a csillagvilágok kialakulásának fényévmillióit és Jeans azt gondolja, hogy természettani úton meg lehet határozni az anyagi világmindenség keletkezését, vagyis az idő elejét, az entrópia elmélete pedig a világ és vele az idő végére mutat rá. Tehát az ember térben kifelé, időben előre-hátra megszabni véli a kereteket, ameddig nemcsak elérhet az ember, hanem ameddig egyáltalában el lehet érni.

Azonban a nagy távlatokban is az ember világhelyzete volt a kérdés. Önmaga állt a keret közepén és kereste a legvégső alapot, melyet mindig más principiumban vélt megtalálni: Legelőször (ókor) a mindenek, isten, ember és világ felett álló Végzetben találta meg az ősmozgatót, ennek végzéséből forog minden körbe-körbe (Rotatio). A következő kor (a keresztény középkor) a Mennyei Atyát tette meg a mindenség teremő végokának, efelé tart az egész emberiség (Ad Deum). Mindkét világkép közös sajátysága, hogy kozmikus távlatba állította az embert. (Kosmos).

A reneszánsz és a humanizmus szakított evvel a kozmikus felfogással és innentől fogva az ember maga áll a középpontban (Homo). A 15—18. század mér, adatot gyűjt, az emberrel, mint természeti adottsággal foglalkozik és az okság elvével elemzi a történelmet is (Analysis). A tizenhetedik század második felében kezdődik meg az összegyűjtött nyersanyag fejlődési sorba való állítása a természeti világkép dinamizálásával egyidejűleg (hődinamika, elektrodinamika, gőzhajó, vasút, gőzgép) (Dynamismus).

Ez a történelemszemlélet útja vázlatosan. Azonban a törté-

nelem* egészének szemlélete egyúttal annak feldarabolását, részegységekre való bontását is jelenti, rövidebben minden történelem-szemlélet periodizálással jár.⁸ Ilyen részegységek: a korszak, század, táj, kultúrtényezők, haladásfok, fejlődésréteg, kultúrkör. Ezek a kisebb egységek különböző összetevők eredői lehetnek, mint pl. korszellem, nemzedék, típus, faj, néplélek, környezet, egyéniség, közösség, hullámszerűség, ritmikus változás, szembenálló pólusok, stílus, eszme, mechanizmus stb., politikai, gazdasági, társadalmi, vallási, irodalmi, művészeti tudományos megalapozással. Végeredményben kétféle alapszempont érvényesülhet bennük:

1. Vannak, akik a történelem egészét egyes események egyszerű összegezésének tekintik, melyben több-kevesebb rend vagy összefüggés van, de a felosztás inkább az áttekinthetőséget szolgálja; inkább induktív, elkülönítő, egyes adatokból összerakó, empirikus, egyeshez viszonyító, a konkrétól az absztrakt felé haladó a tényekhez szorosan tapadó a posteriori módszer; rendszeren szak-történészek követik; szélső megfogalmazása Rankenál:⁹ „a korok közvetlenül viszonylanak Istenhez” és Heussinál: „csak monográfiát lehet írni”, valamint idetartoznak a pozitívista életrajzok, nem szólva a részletkutatókról, kiknél azonban hiányzik az egészre vonatkozó gondolat;

2. mások a történelem egészét többé-kevésbé részekre tagolják, melyeknek egymásra következésében valamilyen törvényszerűség (Isten, Sors vagy Mechanizmus) nyilvánul s így a felosztás a törvényszerűségből következik; inkább deduktív, egységesítő, általános tételekből levezető, tisztán racionális, általánoshoz viszonyító, az ideálistól a konkrét felé haladó a priori módszer; rendszeren filozófusok alkalmazzák; szélső megfogalmazása Hegelnél: „a történelem a szellem öntudatosodási folyamata” és Comtenál: „a történelem az ész fejlődése a teológiai és a metafizikus fokon át a pozitívizmus irányában”, valamint idetartozik Breysig mechanisztikus történelemszemlélete, nem említve az értékbölcseleket, kiknél maga a történelem elvész valamilyen időtlen, tehát történelmen kívüli érték illusztrálásában (Kant, Schleiermacher: „a történelem az etika képeskönyve.” Windelband, Rickert.)

⁸ A periódus szó történetét l. a bevezetés végén.

⁹ Az itt következő tudósok ismertetése természetesen a főszövegben, a maguk helyén történik.

A felosztások egészen máig ezen a két úton haladtak külön-külön. (A kettőség lélektani okára a következő fejezet mutat rá). Ez egyrésztől vakondlátókörrrel, másrésztől üres légvárépítéssel fenyeget. Történtek ugyan kísérletek a két szempont összeegyeztetésére, de ezek a két véglet közelebbhozásánál többet nem jelentettek. Ilyen pl. az úgynevezett szellemtörténet, de ezen belül is megvan a kétféle irányzat mindjárt a két első gyakorlati megvalósítónál¹⁰. Pedig ennek a kérdésnek az eldöntése, a két út összehozása a történetfilozófia gyökérkérdése.

Láttuk a történelemszemlélet vázlatos útját és vele összefüggő módszereit, láttuk problémáit, ezeketán kezdjünk hozzá a kérdés rendszeres történeti áttekintéséhez, kezdve ott, ahová viszaér emberi tudás és emlékezet.

¹⁰ Gundolf Shakespeare könyve (1911) és Ungernak Hamannról írt műve 1911. Bővebbet 4. fejezet.

Első rész:

KOSZMOS.

1. Rotatio.

(Fatum.)

Az ember emlékszik múltjára. Emlékezetében nemcsak a saját élményei őrződnek meg, hanem elődeinek hagyományai is. Ez az emléktömeg világosan elkülönülve a jelentől, tagolatlan gomolyagként ott lappang a tudat háttérében és egymásra keveredik benne a közelmúlt s a régi emberöltők hagyománya. Ebben a nagyító, aránytalanító tégelyben keletkeznek a hitregék és a mondák. De megőrződnek így régi félelmek is, világomlások, özönvizek elmosódó emléke, amelyek a távoli dolgokkal együtt bizonytalan rettegésben tartották az ősembert. A térrel és az idővel meg kellett küzdenie. A távolt megjárta s ezzel szétoszlatta titokzatosságát: az időt pedig tagolta s így tette a világos megismerhetés számára hozzáférhetővé. Ez az időszámítás kezdete.

Az ember a térben és a jelenben él, az időt *átéli*.¹ Időt tagolni tehát csak olyasvalami segítségével lehet, ami térbeli, jelenlévő és mégis van idővonatkozása;² ilyen elsősorban a természeti jelenségek változása. Ezek közül is kezdetben csak olya-

¹ Hogy az időszemlélet később alakult ki, azt bizonyítja az is, hogy az időhatározók a helyhatározóragokat vették át. Pl. a magyarban tegnaptól holnapig v. ö. Pesttől Bécsig, hol a-tól eredeti jelentése nyilvánvalóan térbeli képzetre utal (tő „Stamm” + 1 abl. rag), az-ig pedig nyomosító elemmel ellátott lativusi (tehát helyhatározói) ragból ered.

² Fizikailag megfogalmazva a dolgot, ilyen egyszerűen minden mozgás ($s = f(t)$). Ez egyuttal megmagyarázza azt is, hogy miért szerepel a mozgástanban is, meg az időszámításban is a szám. (Íme a történelem, a matematika és a fizika találkozása, amelyeket pedig újabban szeretnek légmentesen elzárni egymástól a szellemtudományok önelvűségének hamisan elgondolt hangoztatásával. — Még egyszer találkozik a matematika a történelemmel Laplace valószínűségszámításában és a statisztikában (Quetelet). L. 4. fejezet.

nokat választhatott, amelyeknek szabályossága egyszerű, feltűnő s nem túlságosan hosszú idő múlva ismétlődnek, mint pl. az éjjel-nappal váltakozása vagy az évszakok visszatérése. Az a körülmény, hogy a primitív képzelet megszemélyesítette ezeket, még élénkebbé tette az idő menetének szerintük való elképzelését és tagolását. Ez az időfogalom, mivel a természeti jelenségek visszatérő hullámszerűségéhez van kötve, zárt, körszerű, nem nyílt, egyszeri. Az első világképekben az idő mintegy a tovalhaladó jelen *köré* csavarodik.

Azonban ezek az időszakok aránylag rövidek, egyszínűek, bizonyos elemi berendezkedésen túlmenő tagolásra nem alkalmasak, ehhez hiányzik belőlük a távlat. Ezért nem keveredett pl. történelmi, időbeli világkép az egyiptomi időszámítás alapján, bár már a Kr. e. ötödik évezredben felismerték a Nilus áradásának évenként visszatérő szabályosságát s naptár készítését is korán megkezdték. (Kr. e. 4241. júl. 17—19). Több változatosságot nyújtó alap kellett ahhoz.

Az időszámítás a keretet, a vázat adja csupán: a történet tartama az embernek abból a törekvéséből ered, hogy igyekszik *megörökíteni*, időtlenné tenni annak az emlékezetét, amit értékesnek tart. (Ez az alapja pl. a temetkezési szertartásoknak, vagy a humanisták dicsőségvágyának is.) Ilyen célra használja fel a jelet, az írást, kezdetben kőbe vésve (hatalmasabb és állandóbb), majd papiruszra írva (kezelhetőbb és változatosabb), egyrészt régi emlékezetet őrző hagyomány, feljegyzés, másrészt új emlékezetet fenntartó napló (évkönyv, krónika) formájában.

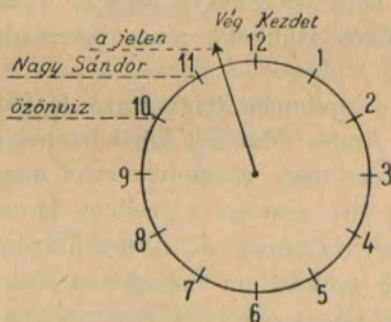
Összegezve tehát, az ember az időszámítással és a régi hagyományok, valamint új élmények feljegyzésével megveli történelemszemléletének alapjait és megkezdheti a kiépítést.

* *

Nagyobb távlatú idő- és történelemszemlélet csak ott keletkezhetett, ahol a periodizálási alap, az időszámítás nem a közvetlen környezet rövidtartamú időszakaszain alapul, hanem a csillagvilág hosszabb tartamú, nagyobb távlatú forgására épül. Évezredekig tartó önkéntelen észlelés és tudatos megfigyelés készítette elő ennek a lehetőségét.

Mezopotámiában számították először az időt a csillagok járása szerint. A szumirok és szellemi örököseik, a babilónok, a csillagokat égi írásnak tartották, melyből kiolvasható a jövőendő.

Mivel pedig az ember hajlik arra (— mászt nem is tehet —), hogy meglévő ismereteibe rendszerezzen bele mindent, a babilóniak is az égitestek szabályosan körbenforgó (— legalább is ők így hitték —) pályájának a mintájára képzelték el a világegyetem folyását. Egy ilyen körforgás a nagy világev. Tartamát úgy kapták meg, hogy alapszámaikat a 12-t és a 60-t összeszorozgatták. $60 \cdot 60 = 3600$ év ad egy ilyen nagyobb egységet, ez a „sor”. 12-szer 12 sor alkotja a nagy világevét. ($60^2 \cdot 12^2 = 518400$ év). Ez 12 főperiódusra oszlik, mindegyikben egy-egy csillagkép uralkodik. (Keleten ez még ma is általános.) A teremtéssel indul meg a világfolyamat, az első 10 kor a 10 őskirály uralma alatt áll, ezután jön a nagy választóvonal, az özönvíz. A tizenegyedik kor végét Nagy Sándor jelenti. (Ez is mutatja Nagy Sándor világbirodalmának nagy jelentőségét az egész antikuitásban.) Most már a vég felé közeledik a világ és a tizenkettedik kor végén jön a nagy megsemmisülés (későbbi, valószínűleg iráni motívum) tűz által. Azután egy új teremtéssel kezdődik megint előlről az egész. Az egész elképzelés olyan, mint az óra s nem véletlen, hogy Babilonban ismerték az órát mind napóra, mind vízóra formájában.

(Jellemző, hogy minden vallási világelgondolás az idők vége felé helyezi magát!)

Ez a roppant csillagmechanizmus elbűvölte az egész ókort.³ Eljutott Indiába, Kínába, elkerült Egyiptomba, Perzsiába, a zsidókhoz, nyoma megvan az Újszövetségben, az egyházatyák sokat küzdenek ellene, a mai Keleten még él és napjainkban Nyugaton is megint kezdik a kozmikus összefüggéseket keresni. Innen ered

³ A kérdés asztrológiai vonatkozásait és feléledését az újkorban I. Boll-Bezold i. m. valamint 4. fejezet.

az, hogy a klasszikus görög és latin írók úgy dobálóznak a nagy számokkal, akár a mai csillagászok (Ciceró pl. Babilónia 472.000 éves emlékeiről beszél). Azonban a nagykeretben elvész az ember, a számok törvényszerűsége mögött nincs tartalom, teljesen kvantitatív jellegű, gépszerű a konstrukció.

A tartalom akkor kerül szóba, amikor az ember értékkülömböséget lát két egymásutáni állapotban. Természetesen vallásos körben forog az értékelés.

Egyptomban találjuk az ilyenfajta gondolatok első csiráit a a túlvilági hitben.

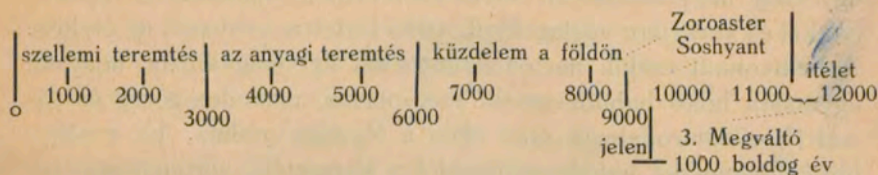
A lélek a túlvilágon megítéltetik, az egész világfolyamat csupán ennek a túlvilági ítéletnek előkészítő alapja. Határozottabb formában az indogermán népeknél van meg a történelem minőségi értékelése. Itt a világegyetem valamilyen határozott irányban halad, azonban a célpont mindegyik nép felfogásában más. Érdekes, hogy mindhárom matematikai lehetőség (+, -, 0) képviselve van.⁴

1. Az indus spiritualis nihilista. Az élet csupa fájdalom; a test a lélek beszennyezett ruhája; az egész világ célja a megtisztulás, ezért kell vándorolnia a léleknek (pl. a buddhista dhammatan), míg vissza nem jut az Ősistenhez, a Brámánhoz vagy a Nirvánába, hol nincs fájdalom, nincs szenvedés, csak a semmi nyugalma.

2. A perzsák optimista teizmusa a Jó (Ahura Mazda) és a Gonosz (Áriman, Angra Mainyu) küzdelmének tartotta a világfolyamatot. 12000 éves nagy világfolyamat 4 nagy 3000 éves szakaszra oszlik. Az első szakasz a szellemi teremtés ideje, ennek a végén jelenik meg a Gonosz, de Ahura Mazda visszaűzi a sötétségbe. A második szakasz az anyagi teremtés korszaka, Ahura Mazda 6 nap alatt megteremti és berendezi a világmindenséget, Áriman pedig a gonosz lelkekben szerez szövetséget. A harmadik 3000 évben a Gonosz eljön a földre és gyötri a főteremtményt, az embert, de a negyedik korszakban a három ezerév mindegyikének kezdetén megjelenik egy-egy Megváltó, Zoroaszter, a szűz-

⁴ Természetesen nem célja a dolgozatnak, hogy az indus, perzsa és görög gondolatvilágot részleteiben elemezze. A hangsúly a világkép egészének rövid jellemzésén van, ez pedig felül áll az olyan ezerszámra felhozható egyes tényeken, mint pl. az ind. vallási és filozófia irányok szembenállása, a perzsa hivatalos rendeletek a végtelen idő tana ellen vagy a görögség nietzschei pesszimizmussal megrajzolt képe ellen felhozható érvek.

től születendő Soshyant és legyőzik a Gonoszt és a harmadik Messiás uralma ezeréves boldogság lesz. Ezután jön az utolsó ítélet. Tűz emészt meg mindent. A Jó győzött.

(A konstrukció itt is az idők végére helyezi a jelent. Az utolsó kor ugyanis már a földi menyország. Fontos a Messiásvárás gondolata!)

3. A görögök pesszimista realizmusa úgy találja, hogy a világ állandóan züllik. „Oda kell a dolgoknak visszatérni, ahonnan előálltak és bűnhődniük kell érte az időnek rendje szerint” — mondja Anaximandros (610/9—546 Kr. e.) „A születés szerencsétlenség” — véli Herakleitos (Kr. e. 500 után) és mivel a görögök általában anyagibbnak képzelték el a világmindenséget, úgy gondolja el a világfolyamatot, hogy a legnemesebb elem, a tűz léggé lesz, a levegő vízzé, a víz földdé; ezt a végképpen lezüllyött világot azután tűz emészti meg. Ebben a pesszimista körben marad meg a görög gondolkodás mindvégig és nem jelent elszabadulást belőle sem Platon ideális világa felé vágyó bölcselkedése, sem a Stoa céltalan erényessége, sem Epikurosának élő, holnappal nem törődő tanítása.

Mindegyik gondolkör vallásos; az egyéni, a mindenségtől elszakadt lélet bűnös állapotnak tartják, a földi „történelem” mindegyikben vergődés. Legkifejezőbb szimbóluma a földi folyamat silányulásként felfogott voltának az Ovidiusból közismert arany-ezüst-réz-vaskor elmélet, mely megvan mindhárom kultúrában.

A silányuló ércfajok az egymásra következő korok elértéktelenedését jelzik. Az indus a züllyést még az időtartam csökkenésével is fokozza. Az aranykor 4000, az ezüstkör 3000, a rézkör 2000, a vaskör 1000 évig tart. Hasonlóképpen van látomása Zoroassternek arról, hogy az ő jegyében álló 1000 év a négy érc sorrendjében süllyed, míg el nem jön az új Megváltó. A görögségnél már Hesiodosban megvan, Poseidonios fejti ki részle-

tesebben az ősállapot bölcsek-kormányozta paradicsomi szépségét. Tőle kerül Ovidiushoz, Lucretiushoz (itt más sorrendben) stb.⁵

Az Ószövetségben 'is megvan. Dániel próféta látomást lát, egy nagy nagy szobor áll előtte aranyfejjel, ezüstmellel, vaslábakkal és kevertérc végtagokkal, aztán hirtelen rombadől az érckép. Az elnyomott zsidók nacionalizmusa ezt úgy magyarázta, hogy az egymásra bukó babilon-asszír, méd-perzsa, makedon-görög és római (?) világbirodalmak után eljön a Messiás uralma. Ez a négybirodalomelmélet lett Augustinustól a keresztény történelemszemlélet alapja a fenti meglehetősen kétes magyarázattal.

Egyébként ilyesféle mesemotívumok gyakran találhatók a primitív népeknél is (pl. az osztjácoknál).

A világfolyamat ezekben az elgondolásokban már valamilyen határozott cél felé halad és ezt a célt el is éri. De nem tudtak az elért céllal mit kezdeni. Tehát úgy gondolták a folytatást, hogy a cél elérése után megismétlődik az egész folyamat megint előlről. Ezért tételeztek fel egy legeslegvégső elvet, amely felüláll az isteneknek is és ennek a végzéséből forog minden körbe-körbe. Közrejátszott ebben a körforgásgondolatban a babilon csillagászat is, de közrejátszottak benne más természeti jelenségek is (az ember magán kívül keresi a mértéket), a növények keletkezése, növekedése, virágzása és hervadása, az emberi életkorok (születés—gyermekkor—ifjúkor—férfikor—öregség—halál) egymásrakövetkezése, valamint szervetlen jelenségek (az esővíz) körbenforgása is.

Az indusoknál megvan a szamszara gondolata. A minden testi salaktól, vágytól megtisztult lélek eljut a Nirvánába és ott megnyugszik a világszellemben, de az istenség bármikor újra kibocsáthatja magából a megtisztult lelket és kezdheti a körforgást előlről.

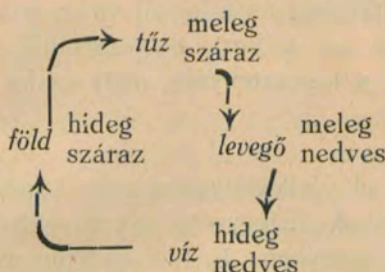
A perzsák a végtelen idő elméletével segítettek (zrvana akana.) Eszerint a 12000 éves világperiódus a végtelen időbe van beleágyazva és ebből bármikor eljöhet egy új hasonló világfolyamat.⁶

A görögök materialistábban igyekeztek megmagyarázni a

⁵ Ennek a kezdeti éden gondolatának a racionalizált mása a rousseaui „vissza a természethez” vagy a Fichte-féle első ősnép feltételezése. (L. 4. fejezet.)

⁶ v. ö. Szt. Ágoston szembeállítását; örökkévalóság — véges idő. (L. 2. fejezet, u. ott a kapcsolat létrejöttéről is.) — Érdekesen kapcsolódik ez a kérdés a legújabb exisztenciafilozófiához. (L. 4. fejezet.)

kérdést. Pl. Herakleitosnál a tűz—levegő—víz—föld sor után a tűz megemészt újra mindent és kezdődik előlről minden. Ezt a sort Poseidonios (Kr. e. 135—51) többek közt a következőképpen kapcsolta össze :

Hasonlóképen megvan ez a gondolat Egyiptomban is valamivel később. Mehepszo és Petosiris csillagászok a Sothis-csillag lenyugvását világvégeének tartották ugyan, de egyúttal új világta-vasz kezdetét is látták benne.

Voltak a világfolyamat egyszerűségének is hirdetői, de általában az ókor történelmi képét a Cocytusszerű körbenforgás szabta meg. Ez van meg a koragörög természetbölcseleknél, ez a pythagoreusoknál, Platon is ennek a híve, Aristoteles kevésbé, de ez kerül pl. bele a Stoa bölcseletébe a „mindenek visszatérése” gondolatában és nem jelent lényeges változást Epicuros rendszere sem; itt ugyan sok egymás mellett létező világ lehetősége van feltételezve, melyek az atomok esése közben a véletlen szerint keletkeznek, de lényegében kevésbé szabályosan és az egymásmellettség kidomborításával ugyan, de mégiscsak az egymás után keletkező világok képe tér vissza.

A körbenforgás végső elve a Sors, a Végzet, a legvégső, mindenek felett álló principium, mint az indus Braman (világszellem), a perzsa végtelen idő, a görög Nus, a sztoikus heimarmenē és az epikureista anankē vagy akár a mitológia Nornái.

Ezek az elgondolások kezdettől fogva keveredtek. A világbirodalmak kialakulása ezt még jobban elősegítette, mert közelebb hozta az ókori népeket. Babilon áttelepítette az alája kerülő törzseket, a perzsa világbirodalom elterjesztette a perzsa dualizmust, Nagy Sándor birodalma pedig a görög műveltséget; de főképpen a római birodalom fűzte össze az ismert világot. „Ettől az időtől kezdve a történelem egy testté lesz és az itáliai és libiai

események egybefűződnek az ázsiaiakkal és a görögországiakkal s mind egy cél felé haladnak." (Polybios I. 3.). Megindul a keveredés. A birodalom minden kultusztisztelete roppant egybeolvadást idéz elő. A vallási fantazmagóriák kora ez, mely a gnoszticizmus zavaros tanításaival és a közeli világvéget jósoló jelenések könyveivel lejárta ezt a kort, de mögöttük készen áll már az új világszemlélet, a kereszténység, mely szakít a körbenforgás gondolatával.

*
*
*

Így képzelték el a világfolyamat nagy keretét; a tényleges történetírás, az emlékek feljegyzése szerényebben indul meg a fentebb említett két irányban: 1., régi hagyományok és 2., új emlékek feljegyzésével. Céljuk mindig az emlékezet megőrzése vagy tanító célzatból vagy egyéni dicsőségvágyból.

1. A mondák, mítoszok, hagyományok feljegyzése kritikátlanul történt. Szentségtörésnek tartották volna változtatni rajtuk. Ebben egy a Gilgames-eposz, a Mahabharata, Mózes és Homérosz. Mind benne éltek a nép világképében és ez volt az alap a kialakuló felső kultúra számára. A hagyományokban, hitregékben és mondákban az egész nép hite fejeződik ki a világteremtéséről, az első emberről, emlékezete az ősök nagy tetteiről; hősokról, félistenekről, szörnyetegekről, emberfölötti küzdelmekről szólnak az utódokhoz. Ebben az irracionális, naiv világban nyoma sincs tudományos hitelnek, de a történettudomány mégis innen indul el.

2. Az új emlékek feljegyzése szűkszavúbb, szárazabb, de megbízhatóbb, mert friss tényekről emlékeznek meg. Csak arról tudósítanak, ami feltűnő, nagy háborúk, dögvész, gúlaépítés, áradás stb. Csupán a változásról beszélnek, a jelen állapotról nem esik szó. Teljesen kifelé ható expanzív. Az események közti összefüggést nem keresik, csak az elszigetelt adatokat jegyzik fel a királylisták, évkönyvek, emlékoszlopok, határköjelek, pontifexlisták, várostörténetek. Tárgykörük kicsi, személyhez, városhoz, vagy törzshöz kötött. Éppen ezért lokálpatrióták mind. Az egyiptomi papok gyermekeknek nevezték a görögöket, ezek barbárnak tartottak mindenkit magukon kívül, a zsidók választott népnek nevezték magukat, a babilóni tudósok viszont lenézték őket s így tovább.

A két irány egyesítése korán megindul, de természetesen a vallás, a babona és a sovinizmus az irányító az események magyarázatában. A kezdeti történetírás szimbóluma lehetne az az

egyiptomi relief, mely a fáraó cselekedeteinek feljegyzését úgy ábrázolja, amint az írás istenasszonya, Seschan az élet fájára írja fel őket.⁷ Az eljárásra pedig jellemző példa az Őszövetségből (Herodotos is megemlékezik erről): a zsidók ellen vonuló fáraó seregében pestis tört ki és sokan meghaltak; ezt a Krónikák könyve úgy interpretálja, hogy leküldé az Úr az ő angyalát és levága közülük 180.000-et.

Ezen a fokon maradt meg az egyiptomi, babilon, zsidó történetírás és itt volt a görög és a római történetírás kezdete. Az eltávolodás a görög racionalizmussal indul meg. A filozófusok szakítottak a népi istenhittel és valami őszanyagból akarták magyarázni a mindenséget. Nem látták mindenben felsőbb hatalmak beavatkozását, hanem megvizsgálták a jelenségeket önmagukban. Ők se tudtak szabadulni a Végzettől, de elemezték a problémákat. Felvetették az istenhít keletkezésének kérdését és hősökimádásával, papi kitalálással, köznép számára való szükséges fékkel magyarázzák.⁸ Beszélnek a kultúrfejlődés két tényezőjéről, a szűkségről és az utánzásról. Szóba kerül a nyelv eredete, hogy természetes úton alakult-e ki, vagy pedig közmegegyezés eredménye.

A történetírásban is érvényesül ez a kritikus szellem. A logographusok szembefordulnak a mondákkal, racionalizálják a hagyományt, Herakles nem ölhetette meg a hidrát, mert ilyen nincs, valószínűleg egy nagy kígyót ölt meg. Herodotos⁹ (Kr. e. 484—425) utazni indult, hogy saját szemével gyűjtsön tapasztalatokat. Lukianus (Kr. u. 125—180) pedig később az államügyekben való forgolódást ajánlja a történetíróknak, a kritika elsajátítása végett.

Ilyen előzmények után történik meg a történelmi élet egészen új elképzelése az athéni történetíróknál. A közösséget, az államot tekintik a történelem hordozójának s ezáltal szervezettebb szemléltre tesznek szert. Egyebütt az ókorban laza törzsszervezetű népeknél vagy egy kényúrra beállított despotizmus uralma alatt ez a fordulat meg nem történhetett volna.

⁷ I. Ermann-Ranke; Ägypten und ägyptisches Leben im Altertum. 396 l. Tübingen 1923.

⁸ Ez emlékeztet a felvilágosodás és a marxi történetfilozófia felfogására: „a dogma kritikája a dogma története”.

⁹ Herodotos sorsa érdekesen emlékeztet Anonymuséra. Egyiknek sem akartak semmi hitelt adni, míg nem aztán a legújabb kutatások kiderítették, hogy adataik közt igen sok figyelemre méltó és megbízható akad. (Spiegelberg: Die Glaubwürdigkeit des Herodotos.)

Megindul az államformák elméleti megvitatása Platonnál (428/7—348/7) és Aristotelesnél (384/3—322) a legjobb állam problémájával kapcsolatban; a történelmi változásokat az állami (ma társadalmi!) rétegek eltolódásával magyarázzák. Ezek mellett az elméleti viták mellett Thukydides (460—403 után) valósítja meg a gyakorlati történetírásban a közösségi elvet. Athén és Spárta háborúját alkotmányaik különbözőségével magyarázza. Értzi elsőségét, kezdeményező voltát és radikálisan szakít a múlttal, kijelentvén, hogy az ő kora előtt semmi nagy dolog nem történt. (I. 1.) Látja a feszültséget a vezető és a tömeg közt. Nem tartja elegendőnek a történeti események egyszerű elbeszélését, hanem összefüggést keres közöttük. Két alapjelenségben véli felfedezni a végső rugókat: a változatlan emberi természetben¹⁰ és a változó történelmi tényezőkben; ezeknek eredője a történés, ezért a jövő megis határozható. (I. 22.) Ez a pszichologizmus a típust keresi, hogy segítségével előre be lehessen rendezkedni a jövőre; tehát történetírása merőben praktikus célú. Ebből következik az is, hogy nem lát fejlődést a történelemben; lényegében minden mindig ugyanaz.

Ez az irány azonban csak kis városállamokat, apró közösségeket tárgyal. A „világtörténelmet” a világbirodalmak tették lehetővé, mert ezek hozták közelebbi, politikai kapcsolatba a népeket. Terjed az univerzalizmus gondolata. A Stoa már azt hirdeti, hogy nincsenek nemzetek, minden ember testvér.¹¹ Ebből a kettős forrásból, a római világbirodalomból és a sztoikus humanitas eszményéből fakad Polybios (Kr. e. 201—120) történetírása. Ő is tudatos; tudja, hogy ő ír először világtörténelmet. Látóköre tág, művébe beleveszi az egész ismert világot, az oikumenét. Az államok „lelkét” az alkotmányban látja, de látja ennek a változásait is és vele az államok Végzetszabta bukását, mert „minden államnak, minden politikának természete szerint megvan a növekedése, virágzása és hanyatlása” (VI. 51) és így önmagában is kiélheti magát, nemcsak kívülről jöhet a megsemmisülés.

Az ismert világ tágulásával gyarapodik az idegen népekről való ismeret is. Feltűnik azoknak különbözősége. Kezdődik az

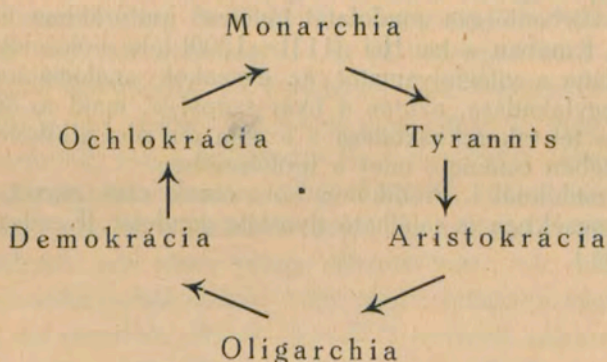
¹⁰ Ugyanaz a felfogása az analízis (3. fejezet: a reneszánsztól a felvilágosodásig) történetfilozófiájának.

¹¹ Ez a gondolat is a felvilágosodás filantropizmusára emlékeztet. A további egyezések egész sorát lehetne még találni.

összefüggések kutatása és kialakul az összehasonlító kultúrtörténet (Demokritos, Epikuros, Poseidonios, Lucretius). Ennek a gazdag etnográfiai irodalomnak a vége felé már a más világképű barbároktól való félelem is megszólal (Tacitus Germániájában pl.)¹²

A tér tehát tágult, az egész ismert világot átfogja már a történetírás. Az időkben azonban mégsem tudnak eligazodni. Egész időszemléletük térszerű, a történelem együtt jár a földrajzzal. Jellemző az egész antik történetírára az, ahogy Plutarchos (Kr. u. 46—120) kezdi a Párhuzamos Életrajzokat: „Valamint a földrajzokban a történetírók...”¹³

Így a történetírók is körforgásnak látják az idő útját. A Sors, a Végzet áll az események fölött, ez forgatja a kis dolgokat is körbe-körbe csakúgy mint a világegyetemet. Polybiosnál az alkotmányok váltakoznak hasonlóképen:

Ugyanez a körbenforgás van meg Liviusnál, Tacitusnál („mint az idők, úgy váltakoznak a szokások is) és Septimius Severusnál is („Minden dolog körbenforog.”)¹⁴

Tehát hiába vetette fel Tacitus a „sine ira et studio” gondolatát, hiába volt meg az antiktudományban ez a vágy az objektív történelmi megismerésre, nem tudtak kiszabadulni a jelenből és

¹² Az etnográfiának, az új népek megismerését rendező tudománynak, minden nagy világkép betetőzésénél és szétbomlásánál és az új felfogás előkészítésénél döntő szerepe van. (l. minden fejezet vége felé.)

¹³ A két tudomány még Bél Mátyásnál is együtt van. Ez a szemlélet jellemzi az egész felvilágosodás történetírását. (L. 3. fejezet.)

¹⁴ Diodoros I. 1; Livius 45., 41; Tacitus Annales 3., 55; Vita Severi c. 14.

időszemléletük körbenforgó, azaz ahisztorikus maradt.¹⁵ A kör szétszakítását egy merőben új világszemlélet, a kereszténység végezte el.

Függelék:

A fentiekben csak azokat a kultúrákat tárgyaltuk, amelyek szorosan folytatódnak a következő fejezetekben. Azonban a gondolat helyességének bírálata végett kereshetjük és meg is találhatjuk a körbenforgás gondolatát távoleső kultúrákban is.

Pl. Kinában a tsu-Hsi (1131—1200)-féle bölcsélet is rotációsnek látja a világfolyamatot az évszakok analógiájára: Elöl a tavasz rügyfakadása, azután a nyár szépsége, majd az ős bősége s végül a tél takarékoskodása s azután jön újra a kikelet a világ-mindenségben csakúgy, mint a természetben.

A zsidóknál l. Prédikátor könyvének első részét. Sőt még magyar mesékben is található ilyesféle gondolat. (Kandra: Magyar mithológia.)

¹⁵ A körbenforgás gondolata azonban egészen máig kihat. pl. az óra beosztása. A történet ismétlődő volta is fel-felújult a reneszánszban és legújabban. Sőt a nyelvészetben is található ilyen rotációs elmélet. (Grimm magyarázata az indogermán expozivarendszerről az első germán Lautverschiebunggal kapcsolatban vagy Baesecke ófelnémet magánhangzó elmélete.)

2. Ad deum

(Dualitas.)

A keresztény világszemlélet lényegét Jézus Megváltóvoltába vetett hit adja. Egyébként sok eleme megtalálható az akkori antikuitásban: erkölcsi téren Gamaliel és Hillel szelíd tanításai, a Stoa humanitása és kozmopolitizmusa, a próféták Messiásvárása, az ókor reménysége a megszületendő Gyermekekben közös gondolatok, de a Megváltó eljöttének bizonyosságáa csak a keresztényben van meg.

A kereszténység merőben új világszemléletet jelent. Transzcendenssé válik az életfelfogás: „az én országom nem e világból való.” Ebből következik az e világban való dualizmus Isten fiai és a sötétség fiai között: „Adjátok meg Istennek, ami az Istené és a császárnak, ami a császáré.” Ez a dualizmus jelenti a kiválasztottság partikularizmusát: „Úgy küldelek titeket az emberek közé, mint juhokat a farkasok közé” és a minden mással való szembenállást; „aki nincs velem, ellenem van.” A tudatos szakítás kijelentése: „hallottátok, hogy megmondatott a régieknek... én pedig azt mondom néktek” követi a tradíciót elismerni látszó szavakat: „nem azért jöttem a világra, hogy eltöröljem a prófétákat.” Ez csakis befelé forduló individuális hit által lehetséges: „te pedig elrejtezvé belső kamarádba.” A hit az univerzális missziótudatot teszi köteleessé: „elmenvén tegyetek tanítványokká minden népeket” bizonyos autoritativ jelleg azonban megmarad: „amit ti megkötök a földön.” Az egész világkép fölött Isten providenciája, gondviselése öröklik: „a ti mennyei Atyátok gondot visel.”

Az evangéliumok az új világszemlélet lényegét adják, a páli (vagy Pál apostolhoz közelálló) levelek időben helyezik el az új tanításokat.¹ A Zsidókhoz írt levél két kort különböztet

¹ Kissé szokatlan ugyan az evangéliumokból kiindulni, de ez az egyetlen helyes módszer. A lényeg, amely a következőkben kifejlik, itt van.

meg: a kijelentés előtt — a kijelentés után.² Gazdagabb a római levél tagolása: a történelem felépítése hármassal³; a természeti állapot (pogányok) — törvény (zsidók) — evangéliumi szabadság (Jézustól.).

A kép tudományos kiépítése azonban késlett. A kereszténység tudományellenes volt, íráshoz csak apologéta vagy tanító célból fogtak. Az első tudományosan kifejtett gondolatok is inkább pedagógiai képek. Clemens († 101) beszél az emberi nem neveléséről.⁴ Tertullianus (160 k. — 240 k.) a természetes életkorokkal veti egybe a történelem menetét; Cyprianus (200 k. — 258) pedig a hat teremtnap gondolatát alkalmazza a történelemre.

Az első rendszeres felépítés a görög gondolkodáshoz kapcsolódik; a körbenforgást teszi Origenes (185—254) világmagyarázata alapjává, de jellemző módon a körforgás egyszerivé válik: Istentől — a világon át — Istenhez vissza.⁵ Egyéb nézetei a körforgás mellett, a preexisztencializmus elfogadása, az anyagnak angyalizációból való magyarázása, új kijelentés⁶ várása a többi eretneknek tekintett szekta (gnosztikusok, manicheusok) mellé helyezik Origenest, akinek görög-keresztény szintézise így nem is vált hivatalosan elfogadottá.

A kereszténység tudományellenessége lassanként megszűnt; az állammal, a római birodalommal kötött kompromisszum (milánói edictum 313, Nagy Konstantin) pedig új helyzet elé állította a keresztény történetírást. Eusebius⁷ (270 k. — 340 k. Világkróni-

² Ez válik a mi időszámításunknak is alapjává a 6. századtól (Dionysius Exiguus (525 l. alább)).

³ Történetfilozófiailag ez az első alkalmazása a háromfok törvényének (Drei Stadiengesetz). A következők (l. 4—5. fejezet.) Joachim di Fiori, felvilágosodás (Lessing), Hegel, Comte függnek ettől!! Az ó-közép-újkor hármastagolása más-kép jött létre (l. 4. fejezet), csak a ker. újjászületésgondolat játszik benne szerepet. Dialektikát könnyű belevinni a fenti tagolásba; 1. thesis természeti állapot; szabad, Isten nélkül; 2. antithesis; törvény (zsidók) kötött Istenben; 3. synthesis; kereszténység szabad Istenben.

⁴ v. ö. Lessing: Die Erziehung des Menschengeschlechts, mely a 18. században megújuló egyházatatanulmányozások által kapcsolódik ide.

⁵ v. ö. Scotus Erigena (800—877): „Finis totius motus est principium sui” vagy v. ö. a középkori drámával.

⁶ v. ö. Joachim di Fiori, Lessing.

⁷ Dempf (Sacrum Imperium) Eusebius szír származásából magyarázza világ-krónikáját. Felesleges és ködös.

kája foglalja egybe a hagyományt. Tértfogalma általában a kereszténységnek megegyezik a római birodalommal, az oikumenén túl való terjeszkedésre kezdetben nem gondoltak (mivel azonban a kereszténység szellemi mozgalom, megvolt benne a lehetőség rá), ebbe a keretbe fogja be a világtörténetet⁸ időrendi táblázatok segítségével, elsősorban a népek szerepelnek a hatalom egymás utánjában (kaldeusok, asszirok, médek, perzsák, görögök, rómaiak; külön a zsidók). A szilárd pontok a bibliából eleve adóttak: teremtés, Babel, özönvíz, Babilon, Jézus és az utolsó ítélet,⁹ melyet a közeljövőre vártak. A vallásos metszőpontokhoz igazodtak a politikai birodalmak is Dániel alapján.¹⁰ A római birodalom az utolsó világimperium.

Görög nyelvű krónikáját Hieronymus (350. k. — 420. k.) latinra fordította és 378-ig kiegészítette. Nála van meg a „középkori” irodalomfogalom megfogalmazása is legpontosabban, írói lexikonában (*De viris illustribus*). A keresztény dualizmusnak megfelelően külön választja a szentírást, a scripturát a profán irodalomtól, a literatúrától. Azonban a literatúrában sem marad el az egyház a pogányság mögött (már a tudósokkal büszkélkedik!), ahogy célkitűzésében mondja: „tudják meg hát Celsus, Porphyrius meg Julianus, a Krisztus ellen dühöngő kutyák (!), tudják meg a követőik, kik azt hiszik, hogy az egyháznak

⁸ A világtörténet nem a kereszténységgel, hanem a sztoicizmussal indul meg, (világ = római birodalom); lendületet a kereszténység után a felvilágosodásban kap (Voltaire, Schlözer), Ranke ad neki új megfogalmazást.

⁹ A világ végét kezdetben általánosan közelre tették. Augustinus szakít evvel a felfogással. Azután is gyakori: Joachim († 1202,) 1260-ra; Nicolaus v. Cues a 18. sz. elejére; Ailly Péter 1789!!-re; Pico della Mirandola 1994-re; Carion (Melanchton barátja 2006-ra várta az utolsó ítéletet. Bodin kirekeszti a történetfilozófiából ezt a kérdést. Az adventisták szerint már 1844-ben megkezdődött a végítélet. Teoretikusan kifejti Francesco Petrici: *Della historia* (1560.)

¹⁰ A keresztény felfogás alapjául a zsidó ó szövetségi szemlélet szolgált. Ez két főretegből állt; 1. régi séma eredetmonda (Mózes könyvei) a teremtésről, Babel tornyáról és az özönvízről, folytatva a zsidó törzstörténettel. Dávid, Salamon, babiloni fogság. 2. újabb a perzsa dualizmus hatásait mutató Dániel könyve. (Kr. e. II. sz. első (185 k.) fele). Ez tartalmazza a négy egymást felváltó világbirodalom post eventum jóslatát két látomás (a bálványkép széthullása és a négy fenevad) alakjában, melyet a 1. babilon, 2. méd-perzsa, 3. görög-makedon, 4. római (??) birodalomra szoktak magyarázni. Ezen alapul a tartalmi keresztény történetfilozófia. (L. 1. fejezet.)

nem voltak filozófusai és ékes szónokai, sem doktorai, mennyien és milyen férfiak alapították azt, építették és ékesítették és hagyjanak fel avval, hogy a mi hitünket csak falusi együgyűségnek csúfolják, inkább ismerjék el a saját tudatlanságukat.¹¹ Módszere ennek megfelelően az adatok halmozása, a mennyiség szaporítása történeti szempont nélkül.

A kereszténység büszke (és már kevésbé veszélyes) megvallása Orosiusnál († 418) a római polgárság tudatával párosul. „Mindenütt ott van az én hazám, mindenütt ott van a törvényem (!) és vallásom . . . (keleten, északon, délen) mivel a keresztényekhez és rómaiakhoz, mint római és keresztény jövők”.¹² (A négy világbirodalmat Orosius az égitárakkal kombinálja és a méd helyébe egy déli afrikai imperiumot rak).

A felgyülemelő kérdések rendszeres vizsgálata, a növekvő anyag összefogása és az elméleti alapvetés Szt. Ágoston (354—430) műve. Az Isten államáról¹³ írt könyvében fejti ki történetfilozófiáját. A történelemben isteni világterv vonul végig „nem vaktában és véletlenül, hanem a dolgok rendje és ideje szerint, mely előttünk rejtett, de Isten előtt jólismert; de ő nincs az időrendnek alávetve, sőt ő irányítja azt úrként és végezi mérséklőként.”¹⁴ A történelem századai strófák az Istent dicsőítő nagy éneken.¹⁵ A történelmi folyamatban dualizmus nyilvánul a két állam,

¹¹ „Discant igitur Celsus, Porphyrius et Julianus rabidi adversum Christum canes, discant sectatores eorum, qui putant ecclesiam nullos philosophos et eloquentes, nullos habuisse doctores, quanti et quales viri eam fundaverint, extruxerint, adornaverint et desinant fidem nostram rusticae tantum simplicitatis arguere, suamque potius imperitiam recognoscant”. De viris illustribus Prologus. — A cím és az ötlet Suetoniustól való. Ilyesféle katalógusok nagy számban találhatók Hieronymus után.

¹² „Ubique patria ubique lex et religio mea est . . . Latitudo orientis, septentrionis copiositas, meridiana diffusio, magnarum insularum largissimae tutissimaeque sedes mei iuris et nominis sunt . . . quia ad Christianos et Romanos, Romanus et Christianus accedo”. — Historia adversos paganos.

¹³ De civitate Dei libri XXII.

¹⁴ „non temere et quasi fortuiter pro rerum ordine ac tempore occulto nobis, notissimo sibi (sc. Deo.), cui tamen ordini temporum non subditus servit, sed eum ipse tamquam dominus regit moderatorque disponit” — De civ. Dei L. IV. 33.

¹⁵ „Pulchritudo saeculi velut magnum carmen cuiusdem ineffabilis modulatoris, ducens in aeternam contemplationem speciei Dei” — Epist. 138. Ad. Marc. id. Kornis. Tört. fil.

az isteni és a világi között.¹⁶ Elöl a teremtés és Ádám áll, aki mindennek ősatya.¹⁷ Az Isten országa a Seth-től eredő ágon folyik a hat teremtésnap és az életkorok szerint és képviselői Krisztusig a zsidók, szétszóródásuk után az egyház az Isten országa képviselője az utolsó ítéletig. A Jézus előtti korokat Máté 1. rész alapján nemzedékek szerint tagolja. 1. csecsemőkor (infantia) Ádám-tól-Noéig 10 generáció; 2. gyermekkor (pueritia) Noétól-Ábrahámig 10 generáció; 3. serdülőkor (adolescentia) Ábrahám-tól Dávidig 14 gen.; 4. ifjúkor (iuventus) Dávidtól a babilóni fogságig 14 gen.; 5. öregedő kor (aetas senior) a fogságtól Krisztusig 14 gen.; 6. öregség (senectus) Krisztustól az utolsó ítéletig; 7. ezután jön az 1000 boldog év és a túlvilág. A civitas mundi a négy birodalom során peregrinál.

Augustinus az első, ki mind a sztoikus, mind az epikureista elmélettel élesen szembeszáll és ezzel az antik körbenforgást megszakítja.¹⁸ Bizonyos dinamikust nyer így a történet az isteneszme haladása¹⁹ kapcsán, de a folyamat a sztatikus túlvilágba torkollik. A történelem is a teológia szolgájaként válik.

Augustinus világképe az egyház hivatalos álláspontjává válik.²⁰ Isidor († 636) krónikája, Beda (673–753) krónikája egész pontosan követi Szt. Ágostont. Közben a keresztény éra szerinti időszámítás is általánosan használttá lesz (Dionysius Exiguus római apát († 525)).²¹

A világkrónikai irány többi képviselője (Cassiodorus, Marianus Scotus, Ekkehardt, Hugo St. Victoire) is a külső kronológiát

¹⁶ „De ea parte operis, qua duarum civitatum, id est caelestis atque terrena initia et finis incipiant demonstrari” — De Civ. Dei L. XI. 1.

¹⁷ „Nec essent alii homines nisi qui ex illis duobus nati fuissent”. — De Civ. Dei XV. 16.

¹⁸ „De his, qui hunc quidem mundum non sempiternum putant (görögök általában), sed aut innumerabiles (Epikur) aut eundem unum certa conclusione saeculorum nasci et resolvi opinantur”. (Stoa—pythagoreusok!) — De civ. Dei. L. XII. 12–13 caput. Jellemző, hogy egy füst alá fogja az egész antikvitást.

¹⁹ A felvilágosodás ennek racionalizálása. L. 4. fejezet.

²⁰ Isidor: Chronicon; Beda: Chronicon sive de sex aetatibus mundi; egész a reformációig általános, itt is használt (Carion, Sleidanus (L. 4. fejezet); a katolikus egyházban Bossuet (1627–1704) műve Discours sur l'histoire universelle, Paris 1681 az utolsó következetes követője. Az egyházfilozófiában azonban mindmáig nagy szerepet játszik Szt. Ágoston. L. a nyelvészetben a zsidóeredet hosszú ideig kiterjedő gondolatát.

²¹ + 4 évet tévedett.

rendhez tapad. Új szempontot (és gondot) adott egyúttal az, hogy a római birodalom folytonosságát mindenáron biztosítani kellett, mivel azután az utolsó ítélet jöhet csak; a *sacrum imperium* a római birodalmat folytató német-római szent birodalom fikciója.²²

Új szint a gesta irodalom hoz a történetírásba. Ez tárgya miatt is nemzetibb színezetű volt, a kompozícióra is több gondot fordíthattak. Csak arra kellett vigyázni, hogy a krónikák határeseményeivel összhangba hozzák (Noé, Babel-torony).²³ Később rendszeren dinasztikus érdekek szolgálatában állott. A krónikás formával nem igen keveredik. Annyiban segít áttörni a megszabott sémát, hogy a négybirodalom elvét nem alkalmazhatja, a hat kor gondolatát is vajmi kevésbé s az univerzális anyag mellé nemzeti monda kerül.²⁴

A kor duális felfogásának megfelelően külön műfaj a nemzeti történet mellett az egyháztörténeti monográfia. Ez is éppolyan kritikátlan irracionális, mint a krónika.

A kor összes történetfilozófiai kérdését, a világkrónikáét és a nemzeti gestaét,²⁵ a hagyomány teljes tiszteletével a német freysingeni Ottó (1114 k. — 1158) fogja még egyszer össze. Alaphangja pesszimista, a virágzás mellett ott van a hervadás. Ez a világ is a vége felé közelget. A szünetlen változás tudata a történeti valóság mélyebb felfogására vezet. A pogány állapotban

²² Ez akadályozza a német történetírás kibontakozását a középkorból (L. 4. fej.) I. Ferenc császár csak 1806-ban mond le a már teljesen tartalmatlan német-római császári címről.

²³ Pl. Így származtatják a mi krónikáink (gestáink) Hunort és Magyart, a Noé-utód vadászatkedvelő Nimródtól. A törekvés a bibliával összhangba hozni, annyira erős, hogy pl. a 17. sz.-ban a jezsuiták az inka királyoknak valószínűtlenül hosszú uralkodási időt tulajdonítanak, csak azért, hogy Noéhoz és az özőn-vízhez kapcsolják. Herder is küzd a bibliai 5000 év szűk keretével. Franciaországban pedig a 19. század első felében is viták folytak a bibliai kronológiáról.

²⁴ Főbb képviselői: Cassidoros (411—570) elveszett; Jordanes (552 *De Getarum rebus gestis*); Gildas (516—570 *De excidio Britonum*); Toursi Gergely (540—594) (*Historia Francorum et gestae regum Francorum*) Beda (672—735) *Historia ecclesiastica gentis Anglorum*; Paulus Diaconus (720—790) *Historia Longobardum*. Nagy Károly fordulópont. Újabbak a brit Nennius 822; frank Erchanbert 826; Nithard 880; brit Alfred 849—901; olasz Liutprand 960; szász Widukind 967; francia Richer 1000; angol William of Malmesbury 1125; magyar Anonymus (12. század); Kézai (13. sz.)

²⁵ Világkrónikája: *Cronicon* 1146-ig adja a világtörténelmet, gestaja *Gesta Frederici imperatoris* 1156.

is fejlődésfokokat különböztet meg. (A türelmesség a keresztes-hadjáratok során már terjed.)²⁶ A kultúra változásának az irányát felfedezi, keletről nyugat felé halad ez is, mint a nap, hogy nem-sokára leáldozzék.²⁷ A német-római fikciót a kettős translatio (Róma-Konstantinápoly-frankok) elvével igyekezik megmenteni, de mintha ő maga se hinne benne. Kritikája azonban éppolyan saját-szerű, mint az eddigi krónikáké.²⁸

Kezdeményezése a történelemfilozófia megújításában nem talált folytatókra. Az egyház és az állam viszonyában a valóság reálisabb felfogása hódít. Aquinói Szt. Tamás (1227—1274) már az államban is szükségszerű lépcsőfokot lát az Isten országa felé az eddigi alárendelés helyett.²⁹ Dantenál pedig az állam teljesen ön-el-vűvé válik már és evvel az egyháznak alárendelt kettősség meg-szűnik.

Az összegyűjtött történeti anyag egyrésről a regényes császárkrónikáknak és a lovagi hőstörténeteknek, eposzoknak szolgált tárgyul, másrésről nagy krónika gyűjteményeket létesítettek (francia s svájci, kasztíliai, angol Nagykrónika), amelyeket azon-ban a következő kor humanista történetírása dolgozott fel.^{30 31}

²⁶ Ez az eposzokban is észrevehető. (Parzival pl., egyáltalán Wolfram.)

²⁷ v. ö. Augustinus; De civ. Dei. L. XVI. 16, ahol homályosan a világ-részekkel keverve megvan ez a gondolat.

²⁸ Bernheim (Lehrbuch der historischen Methode) összeállította Freysingeni Ottó kritikai eljárását, amely jellemző az egész korra. A Phaethon, Minotauros mondát és a Konstantin legendát elveti; a kentaurokat, Atlást és Theodorich pokoljárását racionalizálja; Philomele megejtését, Tantalus és Pelops históriáját, Medea történetét, az amazonok hadjáratait, Odysseus bolyongását igaznak tartja.

²⁹ Az investitura harc befejezése az 1122-es wormszi konkordátummal is ilyesféle megoldásra mutatott.

³⁰ A már említett protestáns és katolikus (Bossuet) irányok mellett különösen a katolikusoknál élt, a romantika által életrekeltve a vallásos történelemfilozófia (de Bonald, de Maistre a francia restauráció providencialistái; Görres; W. Schlegel: Philosophie der Geschichte, Wien 1828; Bunsen: Gott in der Geschichte 1857; Krausz: Lebenlehre oder Philosophie der Geschichte. 1904² Steffensen; Zur Philosophie der Geschichte 1894; Rocholl; Aufbau einer Philosophie der Geschichte 1911²; Braun: Einleitung in die Geschichtsphilosophie 1917; valamint a neoscholasztika, a protestánsoknál ritkább. (Elert)

³¹ Mivel az irodalom a történelemszemléletben semmi szerepet nem játszik, periodizálásról pedig szó sincs, nem tárgyaltam a főszövegben. Lempicki: Geschichte der deutschen Literatur-Wissenschaft I. 1920. 18—48 l.; Die Typen und Formen der Literaturgeschichte im Mittelalter, alapján a következőben fog-

Függelék:

Nem hagyhatjuk említetlenül az arab történetírást, bár közvetlenül csak a „középkor“ végi tolerancia gondolatra hatott a kereszteshadjáratokkal kapcsolatban; azonban Bizánc mellett az arabok az összekötők a görög és a reneszánsz természettudomány között. Különösen a tér (utazások, magyar őstörténet, szanszkrit források, Japánt megemlítik) tágitása az ő érdemük. Önállóbb történetfilozófiai eredményeik is a milieu vizsgálathoz kapcsolódnak. (Ibn Khaldúr (*1332) a társadalom filozófiáját nyújtja kultúrtörténeti alapon a milieu hatásából indulva ki. (Követője Jean Bodin 1529/30 —96/97 l. 4. fejezet.)

lalható össze a kérdés. Négy forma használatos; 1. a már említett Suetonius-Hieronimus féle Catalogus illustrium virorum, apologéta célzatú, folytatói a német Ordensdichtung és Trithemius; 2. a krónikák irodalomtörténeti kitérései, folytatása a humanista világkrónika és az enciklopédikus irány; 3. az iskolai használatra készült kompendiumok; leghíresebb Remigius de Auxerre műve, folytatta Melanchton és a protestáns pedagógia; 4. a Diogenes Laertius által kezdett Filozófusok élete a tudóst emeli ki, folytatása a historia litteraria és a historia eruditionis (Lempicki nem említi; l. ezekről bővebben a következő fejezetet). Ehhez járulnak a középkori eposzok felső Gotfrid von Straszbürg írófelsorolásai; a mesterdalnokokban is volt valami törekvés az őskeresésre, Cyriacus Spangenberg 1598 az özönvíztől kezdve az összes lehető népeknél kutat fel adatokat a mesterdalnok-költészetre, ezt kiadták a 17. sz.-ban újra. (L. 4. fejezet.)

Második rész

HOMO.

3. Analysis.

1. Reneszánsz, humanizmus, reformáció.

A Szent Ágoston-féle korszaktagolás kereszténységszerte elismert uralmát a reneszánsz, humanizmus és reformáció mozgalmainak új értékelése törte meg. Ezek a mozgalmak sok tekintetben egymással is ellenkeznek, közös azonban mindháromban a teljes ellentét a megelőző korrallal szemben.

A „középkori” felfogás bomlása több irányból is megindul. A tomisztikus egyházfilozófia ellenzői nem hisznek a dogmák bebizonyíthatóságában (Duns Scotus 1265?–1308); az államnak az egyházzal szemben való világi felsőbbbségét egyházi emberek is elismerik (Occam 1270–1374); a kétféle igazság (duplex veritas) gondolata is terjed, miszerint a vallásos igazságon felül van egy teljesebb filozófiai igazság kevesek számára (Averroes 1126–1198 és követői).

Ezek mellett a végeredményben exkluzívtudós jellegű megmozdulások mellett a hívők legalsó rétegéig ható ébredési mozgalmak indulnak meg. Assisi Szt. Ferenc (1182–1226), Joachim di Fiori (1165–1202) és az Egyházon kívülre szakadt eretnekek a képviselői ennek az új vallásosságnak, mely a dogmatikusan megalapozott rendszerek helyett a kis dolgok, a természet felé fordul és fanatikus idillizmussal várja a közelítő utolsó ítéletet.¹ Egyikük sem törődik a hivatalos világfelfogással, iyesféle kérdések nem is érdeklik őket, csak Joachim di Fiorinál van új, Szent Ágostonnal ellentétben lévő, Pál apostolra emlékeztető hármastagolású kon-

¹ Henry Thode Assisi Szt. Ferenc természetérzésében látta az újkor előkészítőjét. A romantika „Andacht zum Kleinen”-jéig a misztikus természetfilozófián és a szenzualizmuson át megszakítatlan út vezet.

strukció. Az egymásután megnyíló három ég látomása formájában jelenik meg előtte a világtörténelem az 1260-ban bekövetkezendő utolsó ítéletig.²

I. ég	→	II. ég	→	III. ég
(Atya)		(Fiú)		(Szentlélek)
Ószövetség		Újszövetség		Új kijelentés ³
betűvallásosság		isteni könyörület		újjászületés az égben
törvény		kegyelem		caritas
tudás		bölcsesség		tökéletesség
istenfélelem		istenhit		istenszeretet
szolga		gyermek		szabad ember
csillag		hajnalpir		napsütés
tél		tavas		nyár
csalán		rózsa		liliom

(Az utolsó három képsor már a természet felé forduló organisztikus gondolat csiráit mutatja.)

Az alul-felül bomló, reformot sürgető vallásos élet kérdéseit még egyszer megoldani véli a misztika (francia misztika, német misztika, Eckehart mester (1260 k.—1329), Suso (1295—1366), Tauler (1300 k.—1361), Theologia Teutsch (1516) a mindennapi élet és a vallásos elmélyülés egyesítésével, de általánossá már természeténél fogva sem lehetett.⁴

A vallásos mozgalmakkal párhuzamosan halad a műveltség ellaicizálódása. Ez azonban nem jelent vallástalanodást; a kritika és a hitelenség csak fokozatosan terjed. A kora-reneszánsz újjá-

² A vallásos „történeti határidőszámításnak” az alapja az összes világvéget váró szektánál Dániel könyve és a Jelenések könyve. Ezeknek a homályos helyeit vélik mindenféle számmisztikával kimagyarázni. Pl. a fenti 1260 Dániel VII., 25. alapján „jött ki” „s a fenevad kezébe adatnak ideig, kétidőig és félidőig” (az összes magyar fordításban pontatlan a dualis!) Ez $1 + 2 + \frac{1}{2} = 3\frac{1}{2}$ idő azaz $3\frac{1}{2}$ év. $3\frac{1}{2}$ év = 1260 nap. Ezékiel egy helyének magyarázata szerint egy prófétai nap egy közönséges esztendő, tehát 1260 év.

³ Az új kijelentés várása kísérőjelensége igen sok vallásos világgépváltozásnak (izlám, vagy legutóbb a múlt század második negyedében a mormonizmus.).

⁴ A misztika jelentősége mindazonáltal nagy szerepet játszik a történelmi felfogás további alakulásában. A reformáció (A Theologia Teutschot sokáig Luthernak tulajdonították). Böhme, Goethe (különösen a Faustban és a filozófiai megjegyzéseiben), Hegel sok gondolatot vettek át belőle.

születésgondolata éppen a belülről születő vallásos megújodást célozza, a reformáció pedig teljes egészében vallásos mozgalom.⁵ A különbség az, hogy a középkori kollektív vallásosságot individualis hit váltja fel. Az ember kerül a világkép középpontjába.

„A világ közepébe helyeztelek, — mondja az Úristen Ádám-nak Pico della Mirandola (1463—94) híres beszédében az ember méltóságáról,⁶ — hogy szabadon szemlélődhessél köröskörül... Nem teremtettelek sem éginek, sem földinek, sem halandónak, sem halhatatlannak. Légy te a magad akarata szerint saját becsületedre a magad mestere... szabadon rajtad áll, hogy az állatvilág legalsó lépcsőjére süllyedj, de az istenség legmagasabb szféráiba is felküzdheted magadat.”

Az egyéniség és az ember méltóságának tudata lesz a legfőbb érték.⁷ A túlvilági örökkévalóság helyett az egyéni hírnév halhatatlansága, melyet a borostyán szimbolizál, a célja a kor költőinek, íróinak és politikusainak. (Költőkoronázás: Petrarca 1341-ben, Rienzo megkoszorúzása 1347-ben stb.)

Az ember és viszonya a természethez, ez a központi kérdése a korszak tudományának. Az embert lényegében egynek tekintik, változatlanak; az egyén ennek a típusnak környezetmódosította megjelenési formája. Innen indul a lélektani elemzés. (Petrarca, Juan Harte, Cardano stb.)⁸

⁵ A teologizálás különben sem szűnt meg később sem. Leibniz, Herder, vagy napjainkban Berdjajev, valamint a vallásos történetfilozófiák alapjukban teológikus beállítottságúak. A döntő különbség az, hogy eddig felülről, valami kozmikus Abszolútum felől nézték a világot, most pedig az ember felől. Legélesebb kifejezése ennek az Angelus Silesiusi; „ember nélkül Isten sincsen” gondolata. Ezért nem lehet az előbbi két fejezetet sem az esetleg természetesnek látszó Theologia szóval összefogni a Kosmos helyett. A különbség a kozmikus keret egyrészt, az ember a középpontban másrészt.

⁶ *Oratio quaedam elegantissima de hominis dignitate*, először Bologna 1496

⁷ Individualizmus volt korábban is, a próféták (Troeltsch mutatott rá), görög bölcsélet, de világképalkotó, kortagoló jelentősége nem volt.

⁸ Az emberiség egységének a tudata az egész korban uralkodó. Machiavelli: *Discorsi* III. c. 43. [id. Bernheim 28 l.]: „Az emberiség mindig ugyanaz.” Ugyanígy Hume: *Essay concerning human understanding* 8. P. 1. „Az emberiség annyira ugyanaz, hogy a történelem semmi újat nem hoz.” E gondolat megvan már Thukydidesnél, de ott nem tudja áttörni a körbenforgás gondolatát. Goethe *Urpflanze*-je hasonló gondolat. — Megjegyzendő, hogy a dolgozat bevezetésében az állt, hogy az emberekben van valami közös, nem az, hogy azonosak.

A tipikusan felfogott individuum⁹ jelképe Ádám, „az” ember. Az Ádámmisztika két korai terméke Langland Piers the Plowman-je és Johannes von Saaz műve: Die Gespräche des Ackermanns mit dem Tode, (1400 körül) a keletkezésproblémákra fordítja a figyelmet, melynél nem hangsúlyozódik többé az Augustinusi keretbe való beletartozás.¹⁰

Az élet testi oldalát nem nyomják el és a keresztény dualizmust az emberi egység gondolata váltja fel.¹¹ Ez a monizmus evilági és pantheista miszticizmus szorítja ki a transcendentalizmust. „A természet ugyanaz, mint az Isten, vagy majdnem ugyanaz” — mondja Laurentius Valla (1431).¹² Az egész világfolyamatot bizonyos esztéticizmussal nézik. (A természet, mint Isten műremeke.) Az eféle bölcselkedések egybefoglalója a természetfilozófia, melynek az egyházmentes Aristoteles és Platon tanulmányozása (flórenci újplatonista Akadémia 1459) adta meg az alapját.¹³

Ez a természetfilozófia magában foglal ködös spekulációkat is a mágiáról, asztrológiáról, alchimiáról, bölcsék köve kereséséről, de belőle fakad a kor diadalmas természettudománya is, a fizika, az anatómia, majd a kémia. A természettudományok előtérbe nyomulása és a mögöttük levő természetszemléleten alapuló világnézet¹⁴ szabja meg a kor történelmszemléletét, történelmi tago-

⁹ A köztudatba átment, hogy a reneszánsz felszabadította az embert. (Michelet: Hist. de la France 1855. „la découverte de l'homme”; népszerűvé Burckhardt tette (Die Kultur der Ren. in Italien 1868.) Burdach (Hum. Ren. und Ref.) erősen polemizál evvel a felfogással. Az ellentét talán feloldható a fenti fogalmazással.

¹⁰ Bizonyosan összefügg a 17., 18. századi angol-francia (Hobbes-Locke-Rousseau) „szereződés” elméletekkel, bár a gondolat útja még nincs felderítve.

¹¹ Az egységes szemlélettel függ össze az „uomo universale” gondolata. A differenciálódás mindig tudományos korlátozást jelent.

¹² „Idem est enim natura, quod deus, aut fere idem. — Laurentius Valla: De Voluptate 1431. v. ö. Giordano Bruno—Spinoza—Hegel.

¹³ Aristoteles kétféle irányzatban éledt újjá; az Averroes-féle Aristoteles magyarázat, mely tagadta a személyes túlvilágot (innen a humanista költők hírnévkeresése) és alexandrista. Platon a neoplatonisták, elsősorban Plotinos közvetítésével jutott el a reneszánszhoz. Ez pedig tele volt keleti (egyiptomi, ind, babilóniai és perzsa) spekulációkkal. Számbavéve tehát az arab átvételt is (l. 2. fej.) nyilvánvaló, hogy az újkori európai kultúra nemcsak görög gondolatokon alapul. Fontos még a platonizmus a számszerűség kidomborítása miatt is.

¹⁴ A misztikus természetfilozófia képviselői elsősorban olaszok; Cardanus (1501—71), Lessing róla írt egyik Rettungját; Telesius (1508—88); Patritius

lását is.¹⁵ A természet a már említett művészi erőn kívül egyrészt mint megújuló életvalóság, másrészt mint logikus matematikus törvényrendszer nyilvánul meg.¹⁶

A természeti jelenségek analógiájára képzelik el a történelem menetét. Elsősorban az organizmus gondolata hat.¹⁷ Az időnek a szerves élet kategóriáiba-születés-növekedés-virágzás-hanyatlás-hervadás-pusztulás-való beleszorítása azonban meglehetősen laza és gyakran kereszteződik a kor másik kedvelt gondolatával, az újjászületéssel.¹⁸ Az újjászületés azonban belülről jövő, nem valami megholtnak a feltámasztása, elmúlnak a visszatérése. Mégis marad benne valami a dolgok hullámszerűségéből. Ez a sajátos ellentét van meg például az egész kornak az ókorhoz való viszonyában is. Mindig a saját idejük megifjodásáról szólnak és mégis a régi nagy idők visszatértét érzik. (pl. Rienzo.) Ennek a gondolatnak a segítségével különböztetnek meg megújuló virágkorokat és

(1529–97); Campanella (1568–1639) (Utópiájával!); Giordano Bruno (1548–1600); német: Paracelsus (1493–1541); a franciák csak később kapcsolódnak bele. A módszeresebb természetvizsgálódás is megindul: Lionardo da Vinci (1452–1519); Galilei (1564–1642); németek Kopernikus (1473–1543); Kepler (1571–1630) és mestere a dán Tycho de Brache (1564–1601); francia P. Gassendi (1592–1655). [L. Ueberweg III. k.

¹⁵ Ide kapcsolódnak a természetes jog és a természetes vallás később kialakuló törekvései. Általában az egész felvilágosodás problémaköre majdnem teljes egészében itt alakul ki és ez jogossá teszi az egybefogó nagy fejezetet, az Analízist.

¹⁶ Itt keresendő, és nem az angol és francia „néplélek”-ben, a szenzualizmus és a racionalizmus eredete; a kettő más-más szemlélet eredménye. Az természetes, hogy a racionalizmus előbb ér el eredményeket, hiszen „nyelve” a matematika már megvolt, a biológia és a kémia azonban ilyenrel nem rendelkezett.

¹⁷ Ez az organizmusgondolat lényegesen különbözik Szent Ágostonétól. Ennél az emberkorok képek az egységbefogott emberi haladás vallásos tartalmának az érzékeltetésére, a reneszánsznál élmény, mely mindig részleges, sohasem univerzális. — Az organizmtikus analógiák inkább a kor első felében hatnak, a második részben inkább mechanisztikus gondolatok uralkodnak. Újra feléled a korforduló után (Winckelmann, Herder, Möser).

¹⁸ Az újjászületés gondolatában igen különböző eredetű motívumok egyesülnek és kereszteződnek. (Hildebrand kutatása.) Elsősorban, a nem igen emlegetett tavasz; a mesék csodakútja; a görög-palingenesia; az őskeresztény misztika (Nikodémus beszélgetése Jézussal az újjászületésről), a páli levelek, a Jelenések könyvében új ég és új föld; az indus lélek-vándorlás neoplatonista közvetítéssel; a Gyermekek eljövételébe vetett hit; főként pedig a gyakran emlegetett egyiptomi csodamadár, a poraiból 500 évenként megújuló Phoenix. V. ö. A dolgozat első része.

selejteznek ki hanyatló időket. Így az egész történelemszemlélet hullámszerűen organizztikussá lesz.¹⁹

A természetfilozófia intuitív és különösebb módszeres vizsgálatok nélküli általánosítás volt. A szilárdan megalapozott tudományos kutatás a matematika segítségével indul meg és különösen a mechanikában ér el eredményeket. Kialakul az a történet és szellemtudományokra is kiterjesztett felfogás, hogy a matematika a természet kulcsa. A természet a matematika nyelvén van írva — mondja Galilei. A valóság csoda nélkül való; törvények szerint folyik le minden jelenség az ok és okozat kapcsán; ez a folyamat matematikai alakba önthető. (Mindezek a gondolatok már megvannak Lionardo da Vincinél.)

Itt lelhető meg a kor történelemszemléletének a lényege is. A természet felfedezésének élménye a nem túlságosan hosszú pantheista biológikus természetfilozófia után az élettudományok háttérbeszorításával a matematika segítségével jobban megalapozódott mechanikában szűródött le. A kor élménye a szám, a mennyiség, nem a történés lényeges formája, az idő; nem az összefogó egész, hanem az elem, mely absztrakt lévén, matematikával is elérhető. Ilyen tudománnyá vált a reneszansz-lélektan; a zenében is felváltja a homofonzenét a polifon; ezért nem más a történelem sem, mint adathalmaz (az elegáns humanista történetírás hamarosan oldalra szorul, mint nem tudós munka), mely egy cél vagy tétel igazolására szolgál, lexikon vagy más évekre vagy évszázadokra darabolt halmazmunka formájában (pl. annalsztika, historia litteraria) néha a fenti természeti analógiák felületes alkalmazásával.

Az analízis a kielemezett részek okozati összefűzésében látja feladatát. A determinizmus azonban nehezebben valósítható meg a történettudományokban mint a természettudományokban. Legfeljebb azokra a környezeti tényezőkre vél rámutatni a milieu-elmélet, amelyek megszabják a „fejlődés menetét”. A környezethatás ókori

¹⁹ Bizonyos hasonlóság van az ókori körbenforgással. A különbség az, hogy itt a körbenforgás hullámszerű folytonosságban oldódik fel. (Az újabb hullámelméletek nem a reneszánszból, hanem a polaritás gondolatából erednek.) A kapcsolat is megvan; Averroes közvetítette Nyugatra és elsősorban Párisban tanítják a 13-ik század közepén Brabanti Siger és tanítványai Pierre Dubois és Páduai Marsilius. (l. még Danténál, Machiavellinél, valamint alább az irodalom-történetekben.)

elméletét korán felelevenítik, pl. Machiavelli, részletes önálló történetfilozófiai vizsgálódások tárgyává Jean Bodin. [1529 (30 ?)—96(97 ?)] teszi.²⁰

A világszemlélet alapja a hit a jelen nagyszerűségében, és jelentőségében. O seculum! o literae! iuvat vivere! — lelkendezik Hutten²¹ és szavai a kor határtalan optimizmusának a kifejezői. De ez a jelenmámor egyúttal azt is jelenti, hogy a múlt nem önmagáért vonz, hasznos példatár lesz, melyből tanulni lehet. Evvel elvész a keresztény világkép áldinamitása is és az idők folytonosságával nem törődő ahisztórizmus lép helyébe. A „levés“, az Ige, az eszme kifejlése nem probléma a kor számára.²²

A történetietlenség elsősorban abban nyilvánul, hogy megszűnik a világtörténelmi érdeklődés. Petrarca pl. félbenhagyja világtörténelmét és helyette a római hősokról ír. Az egész reneszánsz-humanista történetírás²³ mindössze egyetlen egy világtörténelmet alkotott, Sabellicus (1436—1506) Enneades sive Rhapsodia historiarum (!) című művét. Elrendezésében ez is a humanista annalsztylikát követi, minden különösebb elrendezés nélkül keveredik benne az anyag, de a négybirodalom gondolatát meg sem említi és szívesebben használ ókori forrásokat.

Az egész korszemlélet viszonya a múlthoz legélesebben az antiquitas (elsősorban a latin, másodsorban a görög kultúra) felfo-

²⁰ Az ókori (görög és arab) vonatkozásokat I. I. rész. — A gondolat utóélete megszakítatlan folytonossággal vezet a legújabb milieu-elméletig. (Mechanika (Newton), differenciálszámítás (Leibniz-Newton) → a felvilágosodás történelemfilozófiája → Condorcet, St. Simon, Comte → valamint a kémia (Lavoisier), összehasonlító anatómia (Cuvier) → angol induktív filozófia (J. St. Mill és H. Spencer) s biológia (Darwin) → Taine, Scherer.

²¹ Levele Pirkheimerhez 1518. október 25-éről.

²² Nem áll az, amit Croce állít (Zur Theorie und Gechichte der Historiographie 218. l.): „Der Renaissance gab ihre Gebundenheit an die Antike ein scheinbares, geschichtliches Bewusstsein.“ Az időtudat igen erőtlen, inkább az ókorismeret nőtt. L. alább.

²³ A humanizmus és a reneszánsz a legújabb kutatások, elsősorban Burdach szó- és fogalomtörténeti műve. Hum. Ren. und Ref., után sem különíthető el. Az ókor a reneszánsznál is tényező (Rienzo — újjászületés gondolata), másrészt nemzeti eszme van a humanistáknál is, de pl. Erasmus világpolgár. Az sem áll, hogy a reneszánsz politikai és művészeti mozgalom (a kettő nem egységes kultúrterület), a humanizmus pedig tudományos és irodalmi. A képet csak a középkorral szembehelyezkedő összes irányokat egységesen tárgyaló kutatás tenné világossá.

gásában fejeződik ki. Az ókor a humanizmus szemléletében teljesen sztatikus, ókori tárgyakról történeti szempontból alig írnak (pl. egyetlen latin irodalomtörténeti kompendium van csupán, az alább említendő Crinitus *De poetis Latinis libri V.* című munkája. Az ókor antiquariumi példatár mind erkölcsileg, mind íróilag (Cincinnatus, Mucius Scaevola, Regulus, Brutus, Cato, Scipio, mind hű köztársaságiak, — valamint Livius, Svetonius; Plautus, Terentius; Vergilius; Ovidius, Horatius.) Azonban az ókornak megvan a tekintélye²⁴ és a latin irodalom, ha nem is a történés időbeli egymásutánjában, de az egymásmellettség gazdagságában az egyéni stílus értékelésével.

Így alakul ki az ókor példáin gyakorolva a modern irodalomtudomány.²⁵ Az irodalom fogalma igen tág, magába foglalja az összes szellemtudományokat; jellege „tudós”,²⁶ módszere filológiai, írott emlékekhez tapadó, de ezen belül alig elkülönült, de megvan már a saját problémaköre, önelvűvé lett.²⁷

Aristoteles Poeticájának és a latin íróknak kezdetben normatív erejük van, de a humanizmus sokkal sajátvonatkozásiabb életforma, semhogy az ókor gyámságát és ezzel a maga epigonvoltát tartósan elismerte volna. Ebből az öntudatból fakad a régiek és a modernek harca. Már Bruni 1401-ben²⁸ egyenrangúnak tartja

²⁴ Igen jellemző erre a következő idézet az ókori források döntő szerepéről vitás esetben; „Eam inter quaecunque vetera et nova rerum gestarum monumenta differentiam esse reor, ut illa vera, haec autem verisimilia appellari mereantur”. Manetti (1396—1459) *Historiae Tistoriensis libri tres* I. 998. I. id. Fueter 25. I.

²⁵ Lempicki (Gesch. d. dtchen Lit. gesch. 48. I.) a humanizmus és reformáció irodalomtudományáról szóló fejezet legelején minden különösebb megokolás nélkül írja: In dem Geistesleben des Humanismus und der Renaissance liegen die Quellen der modernen Literaturwissenschaft zu suchen.”

²⁶ Így pl. Rimay Balassiban a tudóst gyászolja. — A „szép”-irodalom kiválása a 18. század második felében történik, egybeesvén a dolgozat fejezethatárával.

²⁷ A középkori irodalomtörténeti formákat éppen az uralkodó teológiától való függőségük jellemzi. Természetesen az irodalmi önelvűség a kultúra egységének bizonyos bomlását jelenti.

²⁸ Leonardo Bruni Aretino: *Dialogus de tribus vatibus florentinis* (1401) írja: Atque ego non video — nec mehercule id me movet, quod cives mei sunt — cur hi [[scilicet Dante, Patrarca, Boccacio]] non sint omni humanitatis ratione inter veteres illos adnumerandi”. — A francia Querelle des anciens et des modernes meglehetősen kései jelenség. Az ókor tekintélyének teljes megszű-

Dantét, Petrarcat és Boccacciót az ókor íróival. Janus Pannonius az újabb írók nagyobb leleményességét hangsúlyozza a tárgyválasztásban. Wimpfeling az ókor fölé helyezi a jelent, Giraldi Cinthio pedig 1554-ben Aristotelest, mint multat kezeli és a jelen irodalomtörténeti tudata diadalra jutott.

Az új öntudat a kritikában nyilvánul. A bírálat elsősorban az Egyház érdekei ellen fordul, pl. Laurentius Valla (1407—57) bebizonyítja a Konstantin-féle adománylevél hamis voltát, Platina (1421—81) a pápai állam történetét írta meg erősen racionalizálva. A csodát elvetik a természettudományos gondolkodás eredményeképpen.²⁹ Rendesen nem mernek nyíltan szembeszállni a középkori felfogással, ehhez hiányzott belőlük az erkölcsi bátorság, hanem hallgatólagosan mellőzik az ilyesféle adatokat. A kritika igen gyakran szkepszishez is vezetett. Machiavelli, Agrippa külön könyvet írt róla. *De incertitudine et vanitate scientiarum* 1527, M. Montaigne (1533—92), P. Charron (1541—1603).³⁰

A középkor világképe ezekben a mozgalmakban polarisan átváltódott. A dualizmus helyébe monizmus, a túlvilág felé tekintő világtagadás helyébe életigenlés. A kollektívszemléletet individualizmus váltja fel. Kialakulnak az autonóm kultúridealok és az irracionális vallási dogmatizmussal a racionális tudományos vizsgálódást állítják szembe.³¹

A humanizmus és a reneszánsz evvel az átváltással megvette az irodalomtörténet alapjait is a rokontudományok, filológia, történelem, poétika, pszichológia, művelésével, az irodalmi tudat kialakulása, az irodalomtörténetírás kezdetei és a nemzeti öntudat felébresztése által, mely a reformációhoz vezet át bennünket.

nése azonban csak Rousseauval és a Sturm und Dranggal következik. Még a felvilágosodásnak is a római nép a kedveltje (a sztoikus moral). A német klasszicizmusnak vajmi kevés köze van az ókorhoz.

²⁹ Lionardo da Vinci: „Aki tekintélyre hivatkozik, nem értelmét, hanem emlékezetét használja.” Kepler: „A Szentírásból akarod bebizonyítani, hogy a Föld nyugszik? Én pedig azt mondom, ez az állítás meggyalázása a szent könyvnek, mert a biblia nem foglalkozik fizikai vizsgálatokkal.” — Galilei: Jöjjetek okokkal és ne idézetekkel, hiszen érzékeink világáról van szó, nem papirosvilágról. A természettudományban ezer Demosthenes és ezer Aristoteles sem teheti a hamis tényt igazzá.

³⁰ A kételkedés a barokk „fortuna” gondolatban és a felvilágosodás szkepszisében folytatódik és egészen a jelenkorig (pl. Th. Lessing) követhető.

³¹ Lempicki i. m. 64. l.

A reformációnak a humanizmushoz és a reneszánszhoz való viszonya kétoldali. Mivel lényegében vallásos mozgalom volt, a fenti ellentétek éppúgy szembeállították vele az új irányokat, mint a katolikus egyházzal, sőt az ellentét még élesebb, mivel a katolikus egyházban a vezetőség nagy része is valójában az új eszmék híve lett.³² A lutheri és a humanista életforma gyökeres ellentéte Luther (1483—1526.) és Erasmus (1467/9—1536.) vitájában robban ki és szakad el egymástól.³³ A protestantizmus képe továbbra is a Szent Ágoston-féle marad.³⁴ Carion Chronicája (Wittenberg 1532.) a hat korszak és a négy világbirodalom alapján épül fel. Melancthon átdolgozása (1558—60) tudatosan szembeállítja a vallásos lutheránus felfogást az új olasz történet szemlélettel. Sleidanus De quattuor imperiis-a (1556.) már címében elárulja beosztását s a 18. századig kedvelt tankönyv marad a protestáns iskolákban. Ugyanezen az alapon áll, bővebb földrajzzal Horn is (1620—1670), az ő művét Hübner (1688—1731) a kedvelt lutheri katekizmus-formába öntötte.³⁵ — Ennyiben a protestantizmus is csak régi kérdések új megválaszolása volt.³⁶

Voltak azonban kapcsolódó pontok is az új törekvésekkel. Mivel a protestantizmusnak³⁷ nem volt meg az univerzális szervezete, új keretre volt szükség, melyben nagyobb szerepet kapott

³² A tridenti zsinattól (1545—63) kezdve megindul a katolikus reakció is az inkvizíció fokozottabb munkájával. A protestáns Calvin is hasonlóképpen töri le az ellenkező törekvéseket. (Giordano Brunó elégetése 1600 és a Galilei elleni eljárások (1616 és 32) az egyik, Servet elégetése 1553 a másik részről.

³³ Cysarz (Deutsch Barockdichtung, Bevezetés); a következőképpen állítja szembe Luthert és Erasmust: Erasmus Gestalt ohne Inhalt <—> Luther Gehalt ohne Form.

³⁴ Luther maga is ágostonrendi szerzetes volt.

³⁵ Fueter: Geschichte der neueren Historiographie, 1911, 1925², 186—189. I.

³⁶ Troeltsch: Die Bedeutung des Protestantismus für die Entstehung der modernen Welt 32 l.: „Das wichtigste ist, dass religions und dogmengeschichtlich angesehen der Protestantismus und insbesondere sein Ausgangspunkt, die Kirchenreform Luthers—zunächst nur eine Umbildung des Katholizismus ist, eine Fortsetzung katholischer Fragestellungen, denn eine neue Antwort zuteil wird.“ Ugyanígy állította Troeltsch Augustinust (1915-ben) is közelebb az anti-quitáshoz, mindkettőben megmutatta azonban az áttörés csiráit.

³⁷ A protestantizmus igen különböző irányokat foglal magába, úgy hogy itt csak bizonyos általánosításról lehet szó. A protestantizmus két főiránya a német lutheranus metafizikus és az angol-kálvinista empirizmus között is nagy a különbség.

az egyén. Ez a keret bizonyos fokig az állam által volt meghatározva és így ennek is szerepe van a nemzeti öntudat felkeltésében.

(Ez az öntudat még fokozottabban megvolt az olasz reneszánszban, mivel itt az unita Italia eszméjének nem volt meg a vallási ellensúlya. Ezért nézik le a nem-italiai barbárt [Janus Pannonius is szenved magyarországi volta miatt], különösen a németet.³⁸ A sértett németek meg, különösen Luther fellépése után, a többi népeket vetik meg).

A humanizmus filológiai és kritikai eredményeit is szívesen vette a reformáció, amennyiben nem életforma, hanem a katolikus egyház ellen irányuló módszer volt. Különösen Melanchton (1497—1560) ment át sokat a humanizmusból, Calvin (1509—1564) kezdetől közel állt hozzá. Ezen a kapcsolaton épül fel egy új jogi felfogás.³⁹

Történelmi következményeiben legfontosabb kapcsolat azonban az, hogy mindhárom szellemi mozgalom megveti a megelőző kort és eszményüket az azt megelőző korban látták. Így alakul ki a máig szokásos történelmi korszaktagolás: ókor — középkor — újkor. A reneszánsz előtt az ókori Róma nagysága lebegett, a humanizmus számára az ókori irodalom volt a minta, a reformáció⁴⁰ előtt az őskereszténység állt példaképpen; természetesen mind-egyikük a saját képére és hasonlatosságára képzelet el a multat.

Az új kor tudata kezdetől fogva megvan. (Dante, Petrarca). Boccaccio megírja Dante életrajzát, Scaliger (idősebb 1484—1558) Petrarcáról mondja, hogy megújította a költészetet.⁴¹ A németeknél

³⁸ Ez a viszony sajátságosan ismétlődik. Wimpheling és Trithemius az az olaszokkal verseng; (Wimpheling Epitome Conclusio Folio XLI: „...non dubitamus in toto orbe germaniam ceteris prestare nationibus.”) Reimmann a 18. század elején a francia Bouhoursral szemben védi a német irodalmat, közben ócsárolja a magyart, ami viszont Zwittingert szólítja a porondra.

³⁹ Eredete az ókori sztoikus jogfelfogásig nyúlik vissza, folytatása a felvilágosodás jogszemlélete, különösen angol (protestáns és deista) közvetítéssel.

⁴⁰ Cysarz: Deutsche Barockdichtung 4. l: „Der Luthermensch vergisst und verzeiht nicht . . . man lernt das Ganze seines Lebens zu überschauen, seine Entschlüsse aus weitesten Perspektiven meistern: Das sind Keime historischen Sinns.” — teljesen tarthatatlan álláspont a képzelet játéka. — Érdekes ötlet a fentebbiek támogatására az, hogy Luther mennyire szerette az időbeli művészeteket, a predikációt és a zenét, de ez sem áll meg.

⁴¹ Scaliger: Poetica. Liber VI.: „Petrarca redintegravit poeseos.”

Trithemius mondja ugyanezt (1486): „Petrarca a humanitas hosszú hallgatás után meghalt irodalmát — hogy úgy mondjam — az alvilágból visszaidézte a felvilágra.”⁴² Beatus Rhenanusnál (1486—1547) pedig a fogalom a legpontosabb fogalmazásban előfordul, mikor azon csodálkozik, hogy a római ókor kutatása mellett a középső kort és a rájuk vonatkozó régít elhanyagolják (= középkor és germán őskor).⁴³

Az új kor és az antiquitással való kapcsolat tudata az olasz reneszánsz korszaktagolásában döntő szerepet játszik. Machiavelli (1469—1527) az első kort a római birodalom bukásával zárja, a barbárok betörése, Konstantin megtérése (!) és a birodalom székhelyének Rómából, Konstantinápolyba való áthelyezése miatt; a következő kort, a hanyatlását, az Egyház növekvő befolyása jellemzi; Az újjászületés Cola di Rienzi tribonatusságával (1348) következik be.⁴⁴

Hasonlóképpen periodizál Vasari (1511—74) is. Elöl a görög-római virágkor, azután a hanyatlás Konstantintól és Silvestertől (Vasari előtt már Filippo Villani (1325—1405) mellőzi a középkori művészeteket); Giottoval indul meg az újjászületés, ki „utánozta a természetet és élőembereket rajzolt.” A restauráció fokozatai: első ellenhatás a barbarizmus (= középkor) ellen, haladás, tökéletesség.⁴⁵

Az olasz humanizmus szokásos kényelmességéhez híven ezen a ponton sem száll cáfolólag szembe az egyházi felfogással. Azonban a cáfolat sem váratott sokáig magára Jean Bodin (1529 (30 ?)—1596 (97?)) *Methodusában* szétzúzza azoknak az érveit, akik a

⁴² Trithemius: *Catalogus scriptorum ecclesiasticorum*: „Petrarca, qui litteras humanitatis post longa silentia mortuas (ut ita dixerim) ab inferis revocavit ad superos.

⁴³ Beatus Rhenanus: *Rerum germanicarum libri tres*. Epistula nuncupatoria Ferdinánd császárhoz (Basel 1531) (id. Lempicki id. m. 71. 1): „Hoc vero mirum, quod in Romana antiquitate cognoscenda diligentissimi sumus, in media aut enim vetustiore quae ad nos maxime pertinet, negligenter cessamus.” Beatus Rhenanus Erasmus barátja volt.

⁴⁴ *Istorie fiorentine* (1525) I. 31. v. ö. Burdach és Fueter i. m. és Moritz Ritter: *Die Entwicklung der Geschichtswissenschaft an den führenden Werken betrachtet*! 1919.

⁴⁵ Vasari: *Le vite de' più eccellenti Pittori, Scultori ed Architetti* 1550 Florenc. Előszó. v. ö. Burdach és Fueter i. m.

„négy monarchiában”, ebben a „beidegződött tévedésben” hisznek.⁴⁶

A reformáció, mint láttuk, távol állt ezektől a gondolatoktól és történetfilozófiája Szent Ágostoné maradt. Másrészt azonban benne is megvolt bizonyos újjászületés, a tiszta őskeresztény tan újjászületésének a tudata és a katolikus középkor gyűlölete. Így gyakorlatilag a reformáció is elfogadta a történelem hármas beosztását, sőt az augusztinusi felfogás mindinkább tarthatatlanná lévén, éppen ez juttatta diadalra az új periodizálást.

Cellarius Kristóf⁴⁷ (1634—1707), hallei történész, Bél Mátyás tanára bevezeti az iskolai oktatásba a „középkor” fogalmát (*Historia medii aevi*, Zeitz 1688) és ezzel a reformáció erősen nevelő irányzata biztosította a gyors elterjedést. (A kifejezés különben már Cellarius előtt is előfordul a lüttichi Rausinnál 1639-ben és Voetius holland egyháztörténésznél.) Cellarius tagolása: 1. *historia antiqua* (ókor) Nagy Konstantinig, 2. *historia medii aevi* (középkor) 1453-ig, Konstantinápoly elestéig és 3. *historia nova* (újkor.)

A felvilágosodásnak tetszett ez a „sötét középkori” lefokozó felosztás, mindössze annyi változás történt, hogy Gatterer (1727—99) az ókor és középkor határát a kor vallásellenes törekvéseinek megfelelően nem egyháztörténeti eseményben látja, hanem 476-ra a nyugatrómai birodalom bukásának időpontjára helyezi.^{48 49}

Az ó-közép- és újkorra való beosztás, mely az új irányok

⁴⁶ J. Bodin : *Methodus ad facilem historiarum cognitionem*. Paris 1566. (Idézetek az 1610-es genuai kiadásból). *Caput VII. Confutatio eorum, qui quattuor monarchias aureaque secula statuunt. A fejezet kezdete: Inveteratus error de quattuor imperiis . . .*”

⁴⁷ Fueter i. m. 188. I. Cellarius születési évét 1638-ra teszi. Cellarius : *Historia antiqua*, Zeitz 1677; *Historia medii aevi*, Zeitz 1688; *Historia nova*, Halle 1687.

⁴⁸ A kérdés további története. Az iskola és vele az általános történelmi tudat, elfogadta a 18. századtól ezt a hármas beosztást, bár súlyos támadások is hangzottak el ellene. Mindössze a középkor és az újkor határát csereberélték 1453, 1517 és 1492 között és újabban mintha megállapodott volna az iskolai oktatás ez utóbbinál. A középkor aláértékelését is elfogadták, csak a romantika látott a középkorban „éjszakát”, de csillagfényes éjszakát. — A 19 század végén az újkort is kettéosztották újkorra és 1789-től legújabb korra. Irodalmat l. középkor-újkor határának vitájánál.

⁴⁹ A fentiek alapján tehát nyilvánvalóan téves az a közkeletű felfogás hogy a felosztás 18. századi protestáns teológusok munkája (pl. Burdach, Bernheim, Bauer i. m.)

szubjektív állásfoglalásának az eredménye volt, csak a történeti anyag külső elrendezésére volt alkalmas, de nem mondott sokat a tartalomról.⁵⁰ A tartalom elrendezése, főként irodalomtörténeti szempontból, a tárgya a következő résznek. A jellege keretnek, tartalomnak egyaránt ahisztórikus. Az eseményeket nem az időn, a levésen keresztül nézik, hanem valamilyen külső szempontból és a cél legtöbbször a mennyiség.

Az új történet szemlélet Olaszországból indult szét. A régi Róma nagyságának a tudata itt volt a legerősebb. Dante (1265—1321) már mutatja az átmenetet. Vergiliust, a kereszténység szemében is próféta ókori költőt választja vezetőül alvilági útjában. A nép nyelvén ír.⁵¹ Az imperiumot nem az egyház szükségszerű közigazgatásának tekinti és a római előtte éppolyan kiválasztott nép, mint vallási téren a zsidó. Petrarcában (1304—74) már megvan a következő idők minden törekvése: szövegérdeklődés iskolai célzat nélkül, pszichológiai tanulmányok, nemzeti szempont, természeti érdeklődés. Ádám-tól kezdődő világ történet helyett a római hősről ír és csak ókori forrást használ.⁵² Boccacciónál (1313—1374) megindul az új irányokat jellemző öskeresés, megírja Dante életrajzát (*La vita di Dante*) nemzeti nyelven, az első modern írói életrajzot.⁵³ Cola di Rienzo (1313—1354) elragadtatott kalandor-ságában, Liviust és Caesart tanulmányozva, helyre akarja állítani az ókori tribunátust és színészi érzékkel választja ki az új szimbólumok bemutatásának helyét és idejét (borostyánkoszorúzás, pünkösds napi lovagfürdő 1348). Alakja a korai reneszánsz típusa: keveréke a vallásos elragadtatottságnak, a nemzeti büszkeségnek és egyéni hírnévkeresésnek.

⁵⁰ Tanulságos ezt a felosztást egybevetni Augusztinuszéval. A dualizmus megszűnik, illetőleg a civitas mundira helyeződik a hangsúly, az egyházi vonal aláértékelt csökevénye a középkor. A világi vonalnál újjászületést tesznek fel. A keleti népekről kevesebb szó esik és elhagyják a kozmikus keretet. Evvel természetesen a korszak analitikus jellegének megfelelően elvesz a dinamizmus csírája is.

⁵¹ A középkori latinra kétféle ellenhatás jön: 1. klasszikus latin és 2. nemzeti nyelv.

⁵² Érdekes, hogy az első arabs szám is Petrarca 1381-es kiadásán fordul elő először Nyugateurópában. (Pénzen már 1348-ban.)

⁵³ Boccaccio az őse a meginduló művészéletrajzoknak. Sok esetben egy-egy nagyobb munka se más, mint életrajzok halmaza (Vasari, Crinitus) v. ö. író lexikon.

Új történetírás is indul meg levéltári kutatások alapján. A csodát racionalizálják. Az egyházzal nem törődnek; a pápa is olasz fejedelemeként szerepel. Stílusban az ókori írókat tartják szem előtt és erősen lokálpatrióták. Flórenc a kiinduló pontja az új felfogású történetírásnak. Bruni (1369—1444) módszerét tanítványai egy nemzedék alatt Olaszországban, a második folyamán egész Európában diadalra juttatják 1500 körül (Lengyelországban Callimachus (1437—1496), Magyarországon Bonfini (—1502), Spanyolországban Lucius Marinaeus Siculus (1445—1533), Angliában Polydorus Vergilius (1470—1555), Franciaországban Paulus Aemilius († 1529); mind udvari szolgálatba álló olasz humanisták.⁵⁴ Ez a történetírás forrástanulmányok alapján dolgozik statisztikai adatokkal (Velence, Flórenc); a pártok szerepét is felismerik (Nerli),⁵⁵ sőt, az egyéni lélekanalizist is alkalmazza (Varchi). Főcéljuk azonban nem az igazság, hanem az érdek, a szépnyelvű előadás és a mecénásnyerő hizelgés s az egész irány közel állt ahhoz, hogy zsurnalizmussá és esztéticizmussá váljék.⁵⁶

Az ellenhatás erre a sablonos formalizmusra nem is késett soká. Blondus (1388—1463) híres Italia illustrátaja (1453) csak külsőleg, földrajzilag tagolt adatgyűjtemény, mely formátlan, de gondos adattömegével és lexikonszerűségével irányt szab az európai történetírásban. A humanisták lenézték Blondust, de belőle merítették anyagot. Egész Európaszerte vetélkedés indul meg Blondusszal.⁵⁷ Az anyag történetisége természetesen elvész a polihisztor irányzatú adattengerben.⁵⁸

A politikai események több realitást és több szkepsist oltottak a 16. század történetíróiba. Machiavelli (1469—1527) és Guicciardini (1483—1540) történeti műveiben már az egyéni érdek, apró cselvetések szerepelnek indító okul, de az okszerű össze-

⁵⁴ Németországban jellemző módon nem volt olasz humanista történetíró. L. alább.

⁵⁵ v. ö. angol későbbi liberalis párttörténet (pl. Clarendon 1609—1674)

⁵⁶ Néha meglepően modern gondolatok bukkanak fel. pl. Jovius (1483—1552) külön akarta választani az életrajzot az egyéb történetírástól (v. ö. Ed. Meyer, Dilthey. Harnack.)

⁵⁷ A német történetírás Blondusszal vetélkedve indul meg. Ugyancsak Angliában hasonló természetű Camden (1551—1623) Britanniája. Nálunk később 1655-ben jelent meg Komáromi Csipkés György Hungaria illustrátaja.

⁵⁸ Fueter i. m. 108. l.; „Auch für Blondus hat das Altertum keine Geschichte.“

függések hangsúlyozása mellett feltűnik a forgandó szerencse barokk gondolata.

A kor individualizmusa és esztéticizmusa megteremtette az általános történelmen belül a művészettörténetet (Villani, Vasari) és az irodalomtörténetet is. A kor szemléletéből következik, hogy elsősorban az irodalom „anyaga” érdekli őket, nem az irodalom „levése” s így időrendbe szedett irodalomtörténet vajmi gyéren akad.

Teljes latin irodalomtörténet mindössze egy van: Petrus Crinitus († 1505) műve *De poetis Latinis libri V.*⁵⁹, mely Bruni kritikai módszerét alkalmazza az irodalomtörténetre. Nem annyira az anyag teljessége, inkább az anyaga elegáns elrendezése a célja.⁶⁰ A mű alapanyaga 95 rövid életrajz (Boccacciótól divatba hozott forma) öt könyvbe osztva; ókori mintája Suetonius.⁶¹ Az egyes könyvek elé írt ajánlásokból azonban az életrajzszerű elrendezésen túl az organisztikus gondolat határozott nyomai vehetők észre. Ha ehhez hozzávesszük az új virágzás tudatát⁶² előttünk áll a szokásos humanista-reneszánsz történetsszemlélet: virágzás-hanyatlás-újvirágzás keverve az organisztikus kezdet-növekedés-virágzás-hanyatlás-végbeosztással, melyet Crinitus teljes következetességgel vezet végig, de ennek kifejezett tudatossága hiányzik.

Az elsőkönyv a kezdetet tárgyalja, mikor másokkal írták meg a rómaiak tetteiket és csiszolatlan s tanulatlan verseket írtak az idő régisége miatt.⁶³ A második könyv Lucretiustól Ver-

⁵⁹ Először megjelent Párisban 1510-ben. Lempicki i. m. 56! tévesen 1505-re teszi az első kiadás megjelenésének időpontját, ez azonban Crinitus halálának évszáma. Idézetek a mű 1526-os flórenci kiadásából, melyben az irodalomtörténet (mint az első kiadásban is) Crinitus *De honesta disciplinájához* van kötve.

⁶⁰ Fol. LXXIV. 2. Praefatio ad Cosmum Paccium: *Multa de industria praetermissi: ne quis forte diceret plus laboris atque studii a me impensum in congerendis poetis; quum prudentiae ac iudicii in eligendis.*” Lempicki (i. m. 57. l) kissé túlzottan lát ebben a humanista frázisban történeti kiválasztó elvet (historisches Auswahlprinzip.)

⁶¹ Fol. LXXIV. 2.: *„imitati Suetonium Tranquillum, his maxime libris: quos de grammaticis ac rhetoribus latinis composuit.”*

⁶² Fol. XCXVII. Praef. ad. l. V.: *„Nostra vero tempestate magnopere debemus laetari: quod ad id accesserunt honestae ac liberales disciplinae; ut aliqua ex parte videantur cum ipsa antiquitate contendere.”* (Querelle I)

⁶³ Fol. LXXIV. Praef. ad. l. I.: *„malebant ea tempestate (p. u. c. supra CCCC) (nem keresztény időszámítás!!!) ab aliis sua gesta describi, quum ipsi aliorum describere . . . Et haec (sc. carmina) quidem inculta atque incondita*

gíliusig tárgyalja az írókat, kék napról-napra többet (a mennyiség is szempont!) és jobbat írtak.⁶⁴ A harmadik a virágkort foglalja magában, mikor az összes széptudományok a római birodalom nagyságával együtt a legfelső fokra emelkedtek Augustus idejében.⁶⁵ A negyedik könyv azokról szól, akik a következő századokban művelték szellemüket;⁶⁶ az ötödik a Constantinusokig foglalja magában igen röviden a nyelvi züllés íróinak életrajzát.⁶⁷

Crinitus irodalom fogalma tág, matematikusokról, fizikusokról is ír, de tisztában van a költészet különállásával.⁶⁸ Az irodalomnak nála műveltségterjesztő, tanító célja van.⁶⁹ Középpontban a nyelv eleganciája és tisztasága áll, ennek elvesztével megszűnt a római irodalom.⁷⁰ Az irodalmi élet a politikai események függvénye: a birodalom és az irodalom együtt virágzik és együtt is pusztul el a betörő barbárok (!) alatt.⁷¹ A vallás költészetformáló szerepét is felismeri Crinitus.⁷²

raduntur fuisse pro temporum vetustate; propterea parum posteris seculis intellecta."

⁶⁴ Fol. LXXX. Praef. ad. l. II.: „In hoc libro eos relaturi sumus; qui pluram dies ac meliora scripserunt apud Latinos"

⁶⁵ Fol. LXXXVII. „Praef. ad. l. III.: „Perventum est ad ea tempora . . . : quibus omnes bonae disciplinae accesserunt ad summum fastigium una cum maiestate Romae . . . imperante . . . Augusto . . ."

⁶⁶ Fol. XCIII. Praef. ad. l. IV.: „Reliquum est, ut de his etiam agamus, qui sequentibus seculis in hac studiorum facultate ingenium suum excoluerunt."

⁶⁷ Fol. XCVII. Praef. ad. l. V.: „eruditi homines, qui . . . legunt hos libros, videbunt a nobis reffere illos, qui re vera paulo ineptiores atque inelegantes habere possunt."

⁶⁸ Ad. l. IV.: „non modo in facultate poetica, sed in caeteris omnibus disciplinis, qui honestae atque liberales haberi solent. — A nevek mellett adja mindig a foglalkozást is pl. Lucretius Physicus. Vargilius Epicus.

⁶⁹ Ad. l. II.: „Poetae conati sunt cives suos instruere fabulisque editis illorum ingenia delectare." Crinitus maga is ezért ír, minden előszóban megemlíti ezt pl. ad. l. II.: „me ipsum instruere . . . et aliorum praeterea ingenia excitare."

⁷⁰ Ad. l. IV.: „antiquorum elegantia atque puritas violata est: et simul incititia bonarum literarum atque imperitia succrevit."

⁷¹ Többször is. Ad. l. IV.: „vigente Romani imperii fortuna, clarissima ingenia in civitate praestiterint" Ad. l. V.: „declinata Imperii maiestate: bonisque artibus magna ex parte destituta . . ." Praefatio Fol. LXXIV.: „... Romana omnis eruditio simul cum maiestate Imperii comminuta est, ingruentibus in Italiam variis populis atque Barbaris nationibus."

⁷² Ad. l. V.: „nam mutata religione mutarunt etiam indolem atque gratiam carminis."

Crinitus alapján tárgyalja Johannes Scaliger (1484—1558) a latin és a görög irodalmat, de nem történeti, hanem kritikai szempontból. Ő a költészet kezdeteinek a kérdésére is kitér s három periódust különböztet meg a görög irodalom elején. 1. a régi, durva, műveletlen, melyből egyetlen név sem maradt ránk, 2. teológikus misztikus kort (Orpheus, Musaeus, Linus) és 3. a Homérosztól kezdődő irodalmi kort.⁷³

A költészet eredetének a problémáját tárgyalja Lylius Gregorius Gyraldus (1504—1563) is latin és görög irodalomtörténetében,⁷⁴ mely műtörténeti adathalmazával tárgyi adalékokat nyújt.

Németország történetírása egészen más, mint az olasz humanista és reneszánsz történetírás. A kapcsolat ugyan elég korán megindul, (Petrarca, Rienzi Prágájárása és a prágai humanizmus, Johann von Neumarkt † 1380, Johann von Saaz), de a viszony kettőjük közt nem barátságos. Az olaszok lenézték a „barbár” németeket, a németek pedig vetélkedni szerettek volna az olaszokkal.⁷⁵ Az új szemlélet terjedésének a politikai berendezés: a császárság és az apró független állam és város egységek is útjában állottak. A császár miatt nem adták fel a *sacrum imperium*, a római szent birodalom folytonosságának a gondolatát. Ezért sokáig megmarad a középkori felfogás a hivatalos történetírásban. Schedel (1440—1514) például Ádám-tól Miksa császáron át a végítéletig tárgyalja a történelmet. Nauclerus (1425—1516) crónikája szintén a hat teremtnap alapján áll. Az apró hercegségek és városok külön állása pedig a törzs- és várostörténet művelésének kedvezett. A patrióta képzelet itt működött a legféltelenebbül: dicső őstörténetet agyalnak ki, a klasszikus írók műveiben előforduló neveket azonosítják a legújabb nevekkel. Krantz (1450—1517) pl. odáig megy, hogy meggyanúsítja az olaszokat Tacitus további

⁷³ Johannes Scaliger: *Poeticae libri VII*. Lyon 1561. különösen *caput I. Historicus* és *Caput VI. Hypercriticus*. Az idősebb Scaliger eszméit fia Josephus Scaliger (1540—1609) ápolta tovább. Winckelmann sokat tanult tőlük.

⁷⁴ Gyraldus: *Historia poetarum tam Graecorum, quam Latinorum dialogi X*. Basel 1545.

⁷⁵ Általában az egész német tudományosságot a recepció jellemzi az egész korban. Olaszoktól, hollandoktól, angoloktól, franciáktól vesznek át és velük szemben védik a maguk nagyságát. Önálló irány Németországban a nem tipikusan idetartozó Leibnizet nem számítva, Herderrel (*Dynamismus*) kezdődik.

könyveinek elrejtésével, mert azok a németekre kedvezőek.⁷⁶ Kévésbé éles Pirkheimer (1470—1530), nürnbergi patricius, Bruni tanítványa. Aventinus (1477—1534) azonban a nemzeti nyelvet választja, kiméletlenül lefordítva mindent, ami eléje kerül pl. Fabius Cunctator-Zauderer Bohnmeister.⁷⁷ Különösen Svájcban divik az efféle történetírás, hol Tschudi (1505—1572) *Chronicon Helveticum*-jában a tudatos hamisításoktól se riad vissza. (Tell-monda). A humanista törekvésekkel az egyébként nagy irodalompartoló Miksa császár is idegenül áll szembe. Mindössze Cuspinianus Johann Spiess (1473—1529), Celtes bécsi utódja sorozható ide, ki *Caesares* 1512 című művében a keletrómai császárokat is tárgyalja.

Az irodalomban lejár a középkori gyűjtögetők ideje. A „poéta” név új díszít kap, (Loher víziója, Celtes dicsőítése!), de még sokkal tágabb a mai költőfogalomnál. A költő feladata: ékes és díszes beszéddel kifejezni a szokásokat, cselekvéseket, történet dolgokat, helyeket, népeket, földek fekvését, folyókat, csillagok járását, a dolgok természetét, az ész és a lélek érzelmeit — Celtes 1459—1508)⁷⁸ szerint. Bizonyos racionalizmus jellemzi a költészet taníthatóságáról vallott felfogását is.

Irodalomtörténeti megjegyzések a krónikákban ritkán találhatók. (Rolewinck, Hartmann Schedel 1493. olasz nyomokon, J. Nauclerus említi a gót biblia fordítást is 1516-ban.) Bővülnek a megjegyzések Blondus Italia illusztrációját utánzó művekben. A sovinizmus a saját nemzete szellemi nagyságát a felhajtható írók és műveik mennyiségében látta. Ez a törekvés megnyilvánul már Wimphelingnél (1450—1528.)⁷⁹ Az ő ösztönzésére fogott munkába Trithemius, kinek *Catologusai*⁸⁰ nem irodalomtörténetek, hanem lexikonok. A későbbi terveknek is ez a jellege.⁸¹ (Celtes, Fr. Irenicus, Aventinus, Beatus Rhenanus.)

⁷⁶ Crinitus pl. tényleg nem említi Tacitust.

⁷⁷ Ugyanígy volt a régi skandináv költészetben.

⁷⁸ Celtes: *De arte versificandi*. Köln. 1486. c. L. 1. (id. Lempicki 68 l. is): „Officium poetae est figurato atque orationis et carminis contextu mores, actus, res gestas, loca, gentes, terrarum situs, flumina, siderum cursus, rerumque naturas translatis signis mentium animarumque affectus effingere electisque verbis rerum simulacra concinna et legitima quadraque verborum mensura exprimere.”

⁷⁹ Wimpheling: *Epitome rerum germanicarum*.

⁸⁰ Trithemius: *Catalogus virorum ecclesiasticorum és Catalogus virorum germaniam suis ingeniis ac lucubrationibus omnifariam exornantium*, 1486.

⁸¹ Fr. Irenicus: *Germaniae exegeseos libri XII*. 1518. — Beatus Rhenanus: *Rerum germanicarum libri III*. Basel 1531.

A reformáció elfordította a figyelmet az ilyesféle törekvésektől, de mégis nagyjelentőségűvé lett az európai történetírás további alakulásában, bár a történetírás iránt érzéke neki sem volt. Mivel hite szerint az őskereszténységet újította meg, ki akarta mutatni evvel a folytonosságot. Ebben a munkában annyira objektívak akartak lenni, hogy csak az adatokat közölték, abban a meggyőződésben, hogy az igazság magától is kiviláglik. Az őskeresztény gondolatnak a reformációig tartó folytonosságát kimutatni akaró törekvés már Luther életében megvan,⁸² de csak Flacius Illyricus Centurióiban (1547—74)⁸³ valósul meg. Követői mellett (Foxe angol mártír könyve, Bullinger svájci reformációtörténete) rögtön megindul a katolikus ellenhatás is (Brunus † 1563 és Baronius 1568—1607).⁸⁴ Az egyháztörténettel párhuzamosan a politikai történetírásban is új irány kezdődik. Sleidanus (1507—1566) a birodalmi gyűlés aktáinak egymásrahalmozásával akarja a protestáns érdekeket igazolni.⁸⁵ Lényegükben ezek a törekvések apologetikusak, tehát ahisztorikusok, de mégis megteremtették a tények iránti érzéket és a történelmi segéd tudományokat (ifjabb Scaliger 1540—1609 kronológia és epigráfia).⁸⁶

A reformáció irodalomtörténeti jelentősége is szorosan a fentiekhez kapcsolódik. Egyrészt kialakult az érzék a szövegelemzés iránt (Luther, Melancthon, Flacius) — a szövegízsztet megvolt már a humanizmusban is — másrészt a centuriók, ha vallási szempontból jártak is el, bővítették az irodalom tárgyát (Flacius kiadja Otfridot; a Heliand felfedezése) s így hozzájárultak a patrióta humanizmus zavaros ősgermán képzeteinek a tisztázásához és a régi nyelvállapotok tanulmányozásához.

⁸² Fueter i. m. 246. l.: „Die moderne Kirchengeschichtsschreibung ist ein Kind der lutherischen Reformation.“

⁸³ Flacius Illyricus (dalmát, Vlacics Mátyás) 1520—75. Magdeburgban szervezte meg a kiadóbizottságot. A különböző köteteken hatan is dolgoztak: Flacius, Wigand, Judex, Faber, Corvinus, Holthuter. Címe: *Ecclesiastica Historia, integram Ecclesiae Christi ideam . . . secundum singulas centurias (!) perspicuo ordine complectans*. 13 könyvből áll.

⁸⁴ Foxe: *Book of Martyrs*, London 1563; Brunus: *Adversus novam historiam ecclesiastica . . . admonitio catholica*; Baronius: *Annales ecclesiastici*, Roma 1588—1607.

⁸⁵ Sleidanus: *Commentarii de statu religionis et rei publicae Carolo V. Caesare*. Követője: Pufendorf. (1632—1694) és Leibniz. !!

⁸⁶ Közvetlen folytatása (l. alább) a barok katolikus történetírás. Itt alakulnak ki véglegesen a történelmi „segéd tudományok“.

Ilyen körülmények között az irodalomtörténet is átváltozott a 16. század második felében. A tagolatlanság megmaradt, de a mű kerül a tárgyalás középpontjába az elszemélytelendő történetírásnak megfelelően.⁸⁷ A biográfia helyébe a bibliográfia lépett. A polihisztor irány megteremtője természettudós, Conrad Gessner (1516–1565),⁸⁸ (a tulipán tudományos neve *Tulipa Gessneriana*). Műve még a laza százados beosztást sem követi, első részében betűrendbe (!) szedi az írókat, a második rész, tárgyük szerint csoportosítja a műveket. A negyedik könyv szól az irodalomról műfajok szerint osztályozva. A mű jellege is elszemélytelenedik, értéktételeket kerül, teljességre törekszik.⁸⁹

Követője Heinrich Pantaleon, bázeli orvos. (*Prosopographia* 1565–66), ennél azonban még az életrajzforma van meg. Három részben tárgyalja azokat, kik a haza körül érdemeket szereztek. I. rész Ádámtól Nagy Károlyig; II. rész Nagy Károlytól Miksa császárig; III. rész innen Pantaleon önéletrajzáig.⁹⁰

A meginduló histori litteraria iránya a kapcsolat a következő kor irodalomtörténeti irányaihoz.

2. Korai felvilágosodás, barok.

A természettudományos törekvések első rendszerezése a 17. században megy végbe. Az alaptudomány, a matematika új alakot nyer⁹¹ és így alkalmassá válik az okozati viszonyként fel-

⁸⁷ Az összefüggést Lempicki meg sem említi, holott nyilvánvaló. Gessner ugyan előbb jelent meg, mint a centuriók, de itt nem hatásról van szó, hanem általános elszemélytelendő irányzatról.

⁸⁸ Gessner : *Bibliotheca universalis sive Catalogus omnium scriptorum locupletissimus in tribus linguis Latina, Graeca et Hebraica : exstantium et non exstantium veterum et recentiorum* (csak két kor!) *in hunc usque diem, doctorum et indoctorum, publicorum et in Bibliothecis tantum publicis privatisve instituendis necessarium*, Tiguri 1545. — II. rész *Pandectarum sive partitionum universalium . . . libri XXI . . .* Tiguri 1548. — v. ö. Adelung *Mithridatense*.

⁸⁹ Gessner i. m. 3. l.: *Nullus a me scriptor contemptus est, non tam quod omnes catalogo aut memoria dignos existimarem, quam ut instituto meo satisfacerem, quo mihi impetraveram sine delectu omnia quae incidissent commemorare.*

⁹⁰ H. Pantaleon ; *Prosopographia Heroem atque illustrium virorum Germaniae*. Basel 1565–66.

⁹¹ Spengler fejtegette Untergangjában nagyszerűen a görög egész szám, az arab algebra és a nyugateurópai függvény felfogás közti gyökérkülönbséget. Tévedése csak ott van (l. Spenglernél), hogy ezek nem egymás mellett elszigetelten, hanem teljes következetességgel egymás után következnek.

fogott valóság kifejezésére (függvény: analitikai geometria (Descartes), differenciál- és integrálszámítás (Leibniz-Newton) 1680 táján). A matematikán épül fel a mozgástan, a mechanika; ez az egész valóságra vonatkozik, mert a világot, mint elemi részekre analízált anyagrészek mozgásának összességét tekintik. A mozgások oksági viszonyban állnak, egybekapcsolójuk az erő;⁹² kivétel nélküliségükből alakul ki a természeti törvény fogalma.⁹³ A racionalizált-deduktív mechanikai felfogás uralkodik, de mellette a természet szenzuális-induktív vizsgálata is megindul fokozottabb mértékben (Bacon, Locke, Hobbes).

Az eredmények megalapozására és a kételkedés ellensúlyozására új tudományág alakul ki: az ismeretelmélet⁹⁴ Descartes (1596—1650) matematikai módszerrel elemzi az öntudat tényét⁹⁵ és szinte magától értetődően az énből indul ki: Az én központi-sága már vitán felül áll. A „gondolkodom, tehát vagyok”⁹⁶ egész Európában elterjed⁹⁷ s a racionalizmus az irodalomban is végső tényezővé válik.⁹⁸

A természetet vizsgáló ész segítségével akarnak új jogot és új vallást teremteni. Herbert of Cherbury (1584—1648) az egyházmentes deizmus alapítója.⁹⁹ Hasonlóképpen jut geometriai módszerrel Spinoza (1632—77) a panteizmushoz.

A történelmet is a környező természet determináló hatása alatt lévőnek tekintik; a milieu-gondolat az időbeli történés tér-

⁹² Az erő fogalma tisztán formai.

⁹³ Ennek a mintájára alakul ki a történelmi és szellemi törvényszerűség fogalma (Bodnár, vita a hangtörvények körül — Junggrammatiker); kezdetben a kapcsolatot a milieu determináló ereje is erősíti.

⁹⁴ Az ismeretelmélet lassanként a metafizika helyébe lépő alaptudomány lett (Kant, pozitívizmus).

⁹⁵ Jellemző, hogy Descartes analitikus-matematikai módszerrel jár el. Az öntudat ténye lesz az újkori vizsgálatok középpontja. Egységét (Gestaltpsychologie) Dilthey hangsúlyozta. Ehhez kapcsolódik a világnézeti típusok (l. alább). A pszichoanalízis is ennek a tagolása.

⁹⁶ „Cogito, ergo sum”; sum cogitans” Meditationes de prima philosophia Paris 1641.

⁹⁷ Hollandia (Bekker); Svédország; (ezekben Descartes maga is járt); Nyugatnémetország; Magyarország (Turóczi-Trostler cikke). v. ö. Ueberweg¹² (1924), III. 26. §.

⁹⁸ Elsősorban Boileau (l. alább).

⁹⁹ A deizmus a felvilágosodás nem-radikális szárnyának lett vallási formája. A szabadkőműves német írók is ezt vallják (Lessing, Goethe, Schiller).

beli meghatározottságának s okozati viszonyon alapuló történet-szemléletnek a kifejezési formája.¹⁰⁰ Jean Bodin (1529/30—96/97) a módszerről és a köztársaságról írt műveiben¹⁰¹ új, racionális módszerrel vizsgálja a kérdést. A régi augustinusi felfogást kritikájával szétzúzza és a környezet-befolyásolta néplelket¹⁰² véli döntő tényezőnek. A történelem tagolása is térbeli elven alapul¹⁰³: 1. az első 2000 év a déli (keleti) népek uralma alatt állott, a kor jellege vallásos bölcselő; 2. a második 2000. évben a középső (mérsékelt) öv uralkodott, jelleg államférfiúi; 3. A mostani 2000. év az észak népek jegyében telik, kik a technikában vezetnek.¹⁰³

Az ismert tér kitágulását jelenti a felfedezések néprajzi irányú történetírása is. Amerika, India, lényegesen új feladat elé állította a történetírókat. A régi minták, évek szerinti vagy százados beosztások nem voltak alkalmazhatók, de éppen ezért nem zavarhatott az ókori hagyomány sem. Különösen egy tekintetben hozott újat ez irány; mivel nem lehetett időrendben haladni, kialakult a nép állapotát „leíró” történetírás.¹⁰⁴ Megindítója Kolumbus; első rendszeres művelője Petrus Martyr (1457—1526), az olasz humanista spanyol történetíró, (*Decades de orbe novo*). Utána is főként spanyolok és portugálok művelik, de adataik mesésen kiszínezve egész Európában elterjednek, pl. a XVII. századi regények tele vannak ilyenek kitérésekkel.¹⁰⁵

Részben a természettudomány ellensúlyozásaként, részben a fenti törekvések folytatásául a képzőművészetekben, az irodalomban, a zenében és az életformában új stílus alakul ki: a ba-

¹⁰⁰ A milieu-gondolat is régi. Hippocrates ki is fejté az összefüggést. Ibn Khaldun (1332—1406) is ennek a híve. (Újabb arab láncszem a görögök és Nyugateurópa között!) Bodin volt az első, ki alapul vette. Utána Montesquieu és Taine. L. alább.

¹⁰¹ Methodus ad facilem historiarum cognitionem, Paris 1566. (idézte a lyoni 1610-es kiadás); Six livres de la republique, Paris 1577.

¹⁰² Evvel megindítója lett a meginduló térperiodizálásnak. Herdernél, Hegelnél megvan a gondolat, de ezeknél az idő függvénye a tér. Utána kibontakozik Ritternél, Ratzel, Sauer, Nadler stb. L. 4. fejezet.

¹⁰³ Methodus cap. 5. A néplelek fogalma is megvan nála. Bossuet tőle vette át.

¹⁰⁴ Ilyesféle a barbár népek szokásait leíró kitérések a klasszikus íróknál is találhatók. De náluk jellemző módon az imperium mégis a teret is jelenti.

¹⁰⁵ A ú. n. kultúrtörténeti irány Voltaire, majd Herder, Burckhardt is jórészen ide mennek vissza. I. Fueter. i. m.

rok.¹⁰⁶ Mozgónak látszó szobrai és csörgő patakjai azonban csak látszólag dinamikusak, valójában valamilyen panoráma díszletei.¹⁰⁷ A természet festőien elrendezett keret; a világ óriási színpad.¹⁰⁸ A szereplőket a szerencse istenasszonya, Fortuna irányítja.¹⁰⁹ Nagy szerepet kap a véletlen. Ilyen alapozással a történelmi felfogás is ahisztórikussá lesz. Pascal (1623—1662) híres ötlete, ha Cleopatra orra egy centiméterrel hosszabb lett volna, másképp alakult volna a világtörténet, ebből az időből származik.¹¹⁰ A történelmet mesének tekintik.¹¹¹ Bayle (1647—1706) Szótára vonja aztán le a szkeptizmus végső következményeit és előkészíti a felvilágosodás kritikáját a múlton. Történelmi munkák közül legnagyobb sikert a francia eredetű gáláns kalandok sorozatát nyújtó történetírás ér el.

Másfelől, azokban az országokban, ahol az egyházaknak volt valamilyen befolyása, a szabadabb életformát szigorú dogmatizmus váltja fel a katolikusoknál a hagyományra, protestánsoknál a bibliára támaszkodva. A Szt. Ágoston-féle felfogás új alkalmazást nyer (Bossuet (1627—1704)).¹¹² Az ellenreformáció kedvezett az egyháztörténetírásnak. Még az érvek száma, mennyisége számít s ily körülmények között indul meg a katolikus rendek nagyszabású filológiai munkája. A felfogás itt is apologetikus, de a védőügyvéd álláspontját a kutató meggyőződése váltja fel, ki azt véli, hogy az igazság úgyis az ő egyházát támogatja. Mabillon (1632—1707), Tillemont (1637—1698), Fleury (1640—1723), megalapozzák az ifjabb Scaligertől megkezdett. ú. n. segédtudományokat (diplomatika, epigráfia, paleográfia, lexikográfia), a benedekrendiek nagy, mindent tárgyaló irodalomtörténeteket írnak, Rivet de la Grange (1683—1749), Girolamo Tiraboschi (1731—1794)¹¹³

¹⁰⁶ A barokra vonatkozó irodalmat nem közlöm, mivel teljes részletességgel nincs rá szükség. L. Reallexicon. Szerepe különösen a költészettörténetben döntő. Lempicki meg se említi; könyve megjelenésekor a barok még meglehetősen ismeretlen volt.

¹⁰⁷ Panoramistische-Geschichtsauffassung. (Cysarz i. m.)

¹⁰⁸ v. ö. középkori Passionsspiel. Evvel a vallásosság is összeköti.

¹⁰⁹ Megvan már Machiavellinél is, megtalálható nálunk Faludinál (Forgandó szerencse).

¹¹⁰ Pascal: Pensées I. Partie. Art. 9. § 46.

¹¹¹ Bernard le Bouvier de Fontenelle (1617—): L'histoire n'est qu'une fable convenue. v. ö. Koszó J. cikke a Petz- emlékkönyvben.

¹¹² Bossuet: Discours sur l'histoire universelle, Paris 1681.

¹¹³ Rivet de la Grange: Histoire littéraire de la France, Paris 1733. kk. Girolamo Tiraboschi: Storia della letteratura italiana, Modena 1711.

Még a szentek életére is kiterjed a kritika. (Bolland 1643—1794) és 1837-ben újjáalakított sorozata.) Szélesebbkörű a jezsuita történetírás, de irányzatosabb.

Hasonló kritika és aprólékos adatközlés jellemzi a birodalmi történetírást is. Pufendorf 1632—1694 és Leibniz 1646—1716, kit saját filozófiai nézetei, melyek a következő korokat megalapozták, a maga történelmi műveiben nem befolyásoltak. Angliában a törvényhozás¹¹⁴ kérdése, az állami berendezkedés (Bacon, Hobbes, Locke), a pártok problémája (Clarendon 1609—1674) hoz új szint.

Így a történet menetéről, ennek tagolásáról vallott felfogás is inkább a felületen, semmint a mélybe hat. Bodinus hangsúlyozza ugyan a történet időbeliségét és tagolásának szükségszerűen ehhez kapcsolódó voltát,¹¹⁵ de a történetírók csak külsőségekben követik. Thuanus (1553—1617) is cáfolja az organisztikus gondolatot, de az irodalomban jobbra csak ezt fogjuk találni, sőt nem ritka a hasonlatnak olyan következetes alkalmazása sem, mint Hobbesé: az állam nagy organizmus, az uralkodó a lélek, a tisztviselők a végtagok, a tanácsosok az emlékezet, egyetértés egészséges állapot, forradalom betegség. s. i. t.¹¹⁶

Az érdeklődést még mindig a jelen köti le. Hisznek a haladásban és a reneszánsz természetfilozófiától örökölt fantasztikum arra ösztönzi őket, hogy egy-egy pillantást vessenek a jelenen felépülő nagyszerű jövőbe Morus Tamás (1480—1535) Utópiája, Bacon (1561—1626) Új Atlantisa, Campanella (1568—1639) Napállama a képviselői ennek az iránynak,¹¹⁷ mely a munka dicséretét hirdeti s bizonyos szociális részvétet fejez ki.

¹¹⁴ Ezt követi a francia államelmélet. (Montesquieu.)

¹¹⁵ Methodus cap. VIII. (i. kiadás 275. l.): Qui sine ratione temporum historias intelligere se posse putant, perinde falluntur, ut si labyrinthi errores evadere sine duce velint, hi enim vagantur huc illuc, nec ullum erroris exitum reperire possunt."

¹¹⁶ Leviathan or the matter, form and power of a commonwealth, ecclesiastical and civil, London 1651; francia fordítás 1653, holland 1652, latin 1698, német Halle 1794—95.

¹¹⁷ Morus: De optimo reipublicae statu deque nova insula Utopia, libri duo 1516; Bacon: New Atlantis (posth.); Campanella: Civitas solis vel de reipublicae idea dialogus poeticus. Későbbi ismert utópia Cabet (1788—1856) Voyage en Icarie. Elődjük Platon és Aristoteles államateóriái. Követőik különösen a szociálisták közül kerültek ki. (Morus → St. Simon; Campanella → Fourier Madách) (a falanszterjelenetben).

Hasonló kedveltségnek örvend az ismeretlen jövő ellentétes pólusa, az ismeretlen kezdet is. A korszak racionalizmusa az ősalapokat rajzolásában kedvére kikövetkeztette magát. Ennek is megvan a jelen vonatkozása, hogy alakult ki a mai alkotmány és termésszerűleg szociális alapozású. A kezdeti közösség egyformasága teljesen megfelel az ember állandó egyvoltáról vallott felfogásnak. Az okozatiság mellett a társadalmi szerződés játssza bennük a főszerepet (Bodinus,¹¹⁸ Grotius (1583—1645) már beszél róla; ismert Hobbes (1588—1679) tanítása az ősalapot hadi jellegről; Locke (1632—1704) vezeteti tovább a fejtegetéseket.)¹¹⁹

A történelemszemlélet evvel lényegében maradt volna a régiben (organizmus-gondolat újjászületéssel), mindössze egy új gondolattal bővül, a haladással, mely töredékesen régebben is megtalálható. A következetes és állandó fejlődés a tudományt tekinti értékmérőnek és ezen az alapon becsüli önmaga alá a multat. Bacon ókor babonás tiszteletében a tudomány haladásának kerékkötőjét látja,¹²⁰ hasonlóképpen véli Fontenelle, hogy a régiek vállán állva felülmulta az újkor őket. A tudomány, általában az írásbeliség enciklopédiájában látták felhalmozva az eddigi eredményeket. Ez a historia litteraria tehát már eleve tágabbra vett irodalom-fogalommal dolgozott. Céljának megfelelően előbbrevalónak tartotta a nagy mennyiség áttekinthető rendszerezését, mint az időbeliséget,¹²¹ s legfeljebb arra szorítkozott, hogy a haladást kidomborítsa¹²² a szaporodó könyvcím mennyiséggel. Praktikus célból művelték,

¹¹⁸ Bodin: *Methodus*. Cap. IX: „Nulla quaestio magis exercuit historiarum scriptores, quam quae habetur de origine populorum.”

¹¹⁹ Grotius: *De iure belli et pacis* I. c. IV. 7. „Notandum est primi homines . . . sponte adductos experimento infirmitatis familiarum segregum contra violentiam in societatem civilem coisse, unde ortus habet potestas civilis.” — Hobbes: *bellum omnium in omnes* . . . De Cive (1642. Paris!) Praefatio; . . . contra omnes. *Leviathan* I. — Ide kapcsolódik Rousseau *Contrat socialja*.

¹²⁰ Bacon: *Novum Organum*. I. 84. aphorisma. A haladásgondolat korábbi képviselője pl. a már említett Petrus Pomponatus. Az újjászületés gondolatában ennek a csírája van meg.

¹²¹ Lempicki i. m. 119. l. „So trat das historische Element zugunsten des Systematischen zurück und beschränkte sich darauf, dass man innerhalb der einzelnen Schubladen den Stoff chronologisch ordnete.”

¹²² U. o. 171. l. „Es fehlte . . . dem ganzen Jahrhundert . . . jeder Begriff einer Ökonomie der Darstellung, vielmehr beherrschte ihn (Lambeckről van szó) wie seine Zeitgenossen die Tendenz möglichst viel Stoff zu sammeln und darzubieten.”

ahogy a természettudományokban a természeturalom eszközét látták, „a történelem az olyan egyesek (t. i. emberek) ismerete, kiknek emlékezetét hasznos dolog megőrizni a jó és boldog élethez” — mondja Vossius (1623) Bacon nyomán.¹²³

Az irány ismert első képviselője és elméleti alapvetője Christophorus Mylaeus (Müller) bázeli polihisztor (1551).¹²⁴ Célja, áttekinteni az összes tudományokat gyakorlati célból. Kiindulópontja a világegyetem szerves egységéről vallott felfogása, mely egy fejtől észszerűen összefogott tagok organikus egésze.¹²⁵ Az egész mindenség ősforrása a természet,¹²⁶ mely állandó fejlődésben van,¹²⁷ ezt a fejlődést történetileg fogja fel.¹²⁸ Így jut el a kezdetig, ahonnan minden ered és kihajt, mint a fa ágai.¹²⁹ A mindenségnek és a mindenség megismerésének három foka van¹³⁰: 1. a természet, amely az embert is magába foglalja; 2. a praktikus közösségi fok két tagozatban, a) prudentia, a kultúra kezdete és b) principatus, az államformák eredete; 3. intellektuális fok szintén két részben: a) sapientia, a tudományok kialakulása és b) literatura, a tudományok rendszere. A negyedik könyvben (2a) foglalkozik a költészet eredetével és benne a filozofálás kezdetét látja Platon nyomán; az ötödik könyv szól a tudományok fejlődéstörténetéről, de inkább a szépirok vannak előtérben. Ádámmal kezdí régi szokás

¹²³ G. J. Vossius: *Ars historica* Leyden 1632: „Historia est cognitio singularium, quorum memoriam conservari utile est ad bene beateque vivendum.”

¹²⁴ De scribenda universitatis rerum Historiarum libri quinque Christophoro Mylaeo autore. Lectori S. Quae fuit huius naturalis historici et continentis rerum omnium ordinis sententia Naturae, Artium, Reipub., Principatuum, Doctrinarum atque Literatorum hominum ab ipsis primordiis ad nostra usque tempora perbreve enumerationem comprehendens, ex Epistola, Proemio, et Partionibus protinus intelliges. Basel 1551.

¹²⁵ i. m. 9. l.: „E disiectis varie membris, ita in unum corpus (!) quaesitis, suis convenientibus occasionibus cogere oportere existimavi, ut apte inter se omnia et quasi ab uno capite deducta viderentur.”

¹²⁶ u. o.: „ad unius Naturae principia passim recurrere, tamquam ad fontem, unde illa uberius purius ac verius manant, voluisse cognoscatur.”

¹²⁷ u. o.: „alia ex aliis nasci et proficisci continenti progressionem ... credamus; i. m. 8. statum crevisse intellexi.”

¹²⁸ i. m. 11. l.: „naturalis ordo historicae dictioni coniunctus.” (Oldalt.)

¹²⁹ i. m. 15. l.: „non aliter, quam arborum dilatatos ramos ab uno et eodem trunco deduci conspiciamus.”

¹³⁰ i. m. 24. l.: „Universitatis rerum nomine, in totidem libros distribuimus; harum prima est Natura, altera Prudentia, tertia Principatus, quarta Sapientia, novissima Literatura.”

szerint és sorba veszi¹³¹ a zsidókat, egyiptomiakat, a görögöket részletesebben, a rómaiakat; ezután hanyatlást állapít meg, melyben a test hanyatlásához hasonló törvényszerűséget lát;¹³² erre következik a felújulás Petrarcatól és előtte Dantétól s a restauráció; Agricola és Erasmus dicsérő soraival végzi művét, mely elsősorban a „szellemeket” tárgyaló fejlődéstörténet.¹³³ Háttérben a szerves fejlődés gondolata van a szokásos újjászületéssel, de Mylaeus tudatosan alkalmazza az organizmus gondolatát.¹³⁴ Annak is tudatában van, hogy új irány megindítója.¹³⁵

Ismertebbek Bacon (1561–1626) kezdeményezései. Ő is hisz a tudomány haladásában s ettől várja az emberiség boldogságát. Elsősorban a természet leigázására gondol a természettudomány segítségével,¹³⁶ melynek egyedül gyümölcsöző módszere az indukció.¹³⁷ Ennek az utilitarista eszmének a szolgálatába akarja állítani a többi tudományt is, melyet a kor pszichológizáló hajlamának megfelelően a lelki képességek szerint osztályoz.¹³⁸ A memo-

¹³¹ Ugyanez van meg az ágostoni történetfilozófiában, „translatio imperii” gondolatában (I. 2. feje.); valamint később a Herderi romantikus Fackellauf-történetselemlében.

¹³² i. m. 278. l.: „... spe omni languescente, ac senescente, ingenuum et naturale animi corporisque robur minuit, debilitat atque frangit.” A humanizmus és reneszánszról szóló rész: 300 l. oldalt: „Petrarcha literas primum illustravit”; szövegben: „... Primus namque e densissimis temporum tenebris (!), quibus omnia erant oppressa, Dantem praeceptorem scriptis utraque lingua Latina et vulgari inclarescentem proxime secutus Franc. Petrarcha. Nála előbb a kiadói munkásságát említi, csak azután a verseit (!)”

¹³³ i. m. 245. l.: „... ingeniorum historia”; „... excellentium ingeniorum in deprehendis, locupletandis atque instaurandis disciplinis omnibus, dissimiles per aetates laudandos animorum conatus in memoriam revocare.”

¹³⁴ i. m. fol. 3 a: „ut perspecta habeat rerum primordia, progressiones, incrementa, inclinationes et exitus.”

¹³⁵ i. m. 241 l.: „... nemo adhuc ... est complexus.” Szót emel a szétforgácsolódás ellen (240 l.) A 18 századi kultúrtörténeti irány emlékeztet Mylaeusra. A 16. században valószínűleg sok hasonló gondolatot lehetne találni.

¹³⁶ Novum organum 1620. I. 3.: „scientia et potentia humana in idem coincidunt.”

¹³⁷ u. o. I. 14.: „itaque spes est una in inductione vera.”

¹³⁸ De dignitate et augmentis scientiarum, London, 1620. ábrázolva
globus intellectualis

memoria	phantasia	ratio
historia	poesis	philosophia
naturalis civilis appendices	narrativa dramática parabolica	deus natura homo
sacra civilis litteratura		

riának megfelel a historia, mely naturalis s civilis részre oszlik; a historia civilis a historia sacrából, tulajdonképpen civilisből és litteraturából áll; a phantasia tudománya a költészet, mely elbeszélő, drámai és parabolikus műfajra tagolódik, jellemző, hogy a líra kimarad és a csúcspontot a filozófiaiak tekintett parabolikus műfajban látja; végül a ratioé a philosophia. Elsősorban a hasznosságát veti fel a historia litteraturának, melynek szerinte meg kell mutatnia, hogy milyen körülmények között virágoztak a tudományok. A történet menetében ő is a szokásos hullámot látja, de az oksági elv teljes érvényesítésével; mind a külső tényezőket (éghajlat, talaj, környezet), mind az erkölcsi tényezőket (szokás, jog, vallás, törvény!) taglalja és végső fokon a „néplélek“-re vonatkoztatja. Az ókort nem becsüli. A forrásokhoz való visszatérést hangsúlyozza. Felbukkan nála az összehasonlító módszer is, különösen a mitoszvizsgálatban.¹³⁹

Így a historia litteraria elismerten külön helyet kap a tudományok rendszerében. Az irodalom még mindig tudós jellegű, de kezd a szépirodalom a kristályosodó középponttá válni. (Hasonlóan az ars, a művészet a technikát, az ügyességeket is magában foglalja.) Ilyen „filológiaiabb“ szempont a Bacont utánzó holland Vossiusnál (1577–1649) tűnik fel. Ő elválasztja a filológiát a filozófiától és a nyelv tudományává teszi, ide sorolja a historia litterariát is.¹⁴⁰ Tőle indul meg a programmszerű utánzás jogosságának tudományos megalapozása is.¹⁴¹

A historia literaria gyakorlati megvalósítói elsősorban Bacont követték; de ami a filozófiai rendszerben áttekinthetőnek látszott, zavaros adattömeggé vált. Ez jellemzi Lambecius Prodromusát

¹³⁹ Bacon elsősorban a 18. sz.-ban Youngon át vált ismertté, bár pl Reimann használja (Lempicki nem említi.) Bacon helyéről sok vita folyt, hogy a reneszánsz késői szerencselovagja-e vagy a felvilágosodás zseniális előhírnöke. Talán úgy lehetne megoldani a kérdést, ha az egész kort egy nagy ívnek fogjuk fel, amelynek az egyik ága Olaszországból vezet Anglia felé s ott megfordul s megy délnek. Bacon a fordulónál áll.

¹⁴⁰ v. ö. Lempicki 468 l.:

Philologia

Sermonis cura

Sermonis historia

Grammatica Rhetorica, Metrica geogr, chronogr, genealog, Hist. pragmatica
sacra civilis literaria.

¹⁴¹ Különösen a klasszicizmus irányára jelentős felfogás. Angliában külön-különösen Ben Jonson.

(1659),¹⁴² mely Ádámtól és Évától kezdve közöl életrajzi adatokat, könyvjegyzékeket, főként pedig antik és modern véleményeket a legszeszélyesebb elrendezésben (pl. filozófusok az orvosokkal szerepelnek együtt). Több módszeresség jellemzi a költészettörténetben is nevezetes Morhof *Polyhistor* literariáját (1688.)¹⁴³ Új kritikai szemlélete.¹⁴⁴ Nagy érdemei vannak a paleográfia terén (v. ö. benedekrendiek!) A latin irodalmat a klasszikus négy hanyatló kor szerint periodizálja (arany-ezüst-réz-vas).¹⁴⁵ A kor többi polihistorainál (Pufendorf, Thomasius, Schurzfleisch, Gundling, Burkhard—Mencke) is megvan az így értelmezett irodalomtörténeti érdeklődés. Lassanként azonban ez a nagy népszerűségnek nem örvendő irány egészen a háttérbe szorul és bevallottan azzá lesz, ami valójában volt, historia eruditionisszá, a tanultság lexikonává, melynek minden kapcsolata megszűnik a közben új öntudatra kelő költészettel.¹⁴⁶

Az új költészet a barok életforma kifejezése. A nemzeti szempont fokozatosan kidomborodik, elsősorban az anyanyelv művelésétől várják a boldogulást.¹⁴⁷ Ez a praktikus cél együtt jár a költészet racionális, tanítójellegű felfogásával. Szemléletük nem történeti, hanem analizáló, műfajok szerinti;¹⁴⁸ amennyiben visszatérnek a multba, elsősorban a hazai költészet régi virágzását keresik, hogy az azután következő hanyatlás után a saját koruk felfelé ívelő voltát igazolhassák.¹⁴⁹ A mult megismerését az iro-

¹⁴² Peter Lambecius: *Prodromus Historiae Literariae*, Bécs 1659.

¹⁴³ D. G. Morhof: *Polyhistor literarius*. Első két könyv Kiel 1688; harmadik Fabriciustól kiadva 1692.

¹⁴⁴ Fabricius ki is emeli előszavában, hogy Morhof az eddig szokásos négy úthoz (időrendi, betűrendes, rendszeres és földrajzi csoportosításhoz) újat tört. Morhof műve különben igen híres volt. Goethe is ismerte.

¹⁴⁵ Ovidius alapján ismerik. Az ókorban (l. 1. fej.)

¹⁴⁶ A historia eruditionis lesz a 18. századi kultúrtörténeti irány háttére. Végeredményben bibliográfiai lexikon formájában máig él.

¹⁴⁷ Erre szolgáltak a nyelvművelő társaságok (Spachgesellschaft). l. Opitz: *Einleitung zu seinen Gedichten*: „... bin ich die Bahn zu brechen und durch diesen Anfang unserer Sprache Glückseligkeit zu erweisen bedacht gewesen. — Ez a törekvés az anyanyelv kiművelésére a felvilágosodás előfutárja. (pl. Bessenyei.)

¹⁴⁸ A reneszánsz poetikákban (pl. Scaliger) szokott egy mellékes fejezet (Historicus) lenni.

¹⁴⁹ A romantika két virágkoros irodalomszemlélete (l. 4. fej.) a barok felfogás egyszerű továbbképzése. A 17. század a felfelé ívelő lejtőn vélt haladni, Gervinusék a csúcspontot is látták Goethében. (v. ö. nálunk Toldy F.)

dalmi anyag közzététele segíti elő. (Melchior Goldast lovagi líra, elsősorban Walther von der Vogelweide publikációi; 1607—12) Opitz kiadja az Annoliedet 1639 és evvel kapcsolatban felsorolja az ó-német költőket; (még mindig a mennyiség a fontos!); ehhez járul a nem német irodalmak tanulmányozása (olasz, spanyol, francia, holland, angol), természetesen itt a saját felsőbbségüket akarják igazolni¹⁵⁰ Így a régivel lényegében egyező, de új virágkört kereső irodalomszemlélet kezdődik nemzeti alapon. Az első virágkört nem a meg sem említett ókorban látják, hanem a lovágkorban és a felújítást is későbbre, Opitz korára teszik.

Tudatos kezdeményező¹⁵¹ Opitz (1597—1639). Tanító célzata nyelvművelő társaság alapítása, nemzeti büszkesége, ófelnémet érdeklődése a kor tipikussá váló jegyei. Az irodalom virágzását a politikai élet virágzásához köti, de a milieu befolyását nem becsüli sokra. Opitz sikere döntő volt, különösen az első sziléziai iskola költői tettek sokat népszerűsítéséért s lassanként a német költői megújulás szimbolumává, phoenixévé vált.¹⁵²

Opitznál csak szétszórta találni történeti megjegyzéseket; az első költészettörténet a wittenbergi Ortlob nevéhez fűződik.¹⁵³ A német költészet nála már a latin egyenrangú társa és a jelenről sem feledkezik meg a múlt dicsőítése kedvéért.¹⁵⁴ Az anyag periodizálásának kérdését külön felveti és Scaliger Poeticája¹⁵⁵ alapján a politikai történetírás évek szerinti beosztását elutasítva a szerves fejlődés gondolatát alkalmazza a német költészet történetére. A párhuzamosságot hosszabban fejtegeti.¹⁵⁶ Öt korszakot külö-

¹⁵⁰ Németországot központiséga európai gyűjtőmedencévé teszi, mely a 18. század második felétől vezetőszerephez juttatja.

¹⁵¹ V. ö. 149. jegyzet.

¹⁵² I. Lempicki i. m. 136. l. és a következő irodalom, ill. költészettörténetek. Opitznak illetően való beállítására egészen maig általános.

¹⁵³ K. Ortlob: De variis Germanae Poeseos aetatis exercitatio, Wittenberg 1657.

¹⁵⁴ i. m. 1. §.: „cauturi laudem nobis a Romana quoque illius aetatis laude, dum ita rimabimur atque mirabimur vetera, ut neque praesentium obliti propriam nostri aetatis felicitatem una contueamur.”

¹⁵⁵ Scaliger közvetítésével Crinitus beosztása érvényesül, de megalapozottabban és következetesebben.

¹⁵⁶ i. m. §. 2: Et sicut vitam animalium ab infantia per iuventutem ad plenioram aetatem et senectutis tandem spatia ultima delatam statis aetatibus Philosophorum scholae dimittuntur ita circa Poesim nostram notabimus easdem

böztet meg. A durva gyermekkor (rudis infantia) az írástalan válásos- és hősköltészetet foglalja magában. A serdülő ifjúkorba (adolescens iuventus) Otfrid, Williram s a Wolfdietrich tartozik. A virágzó erő kora (florens robur) a lovagkort tárgyalja. Ezután következik a politikai okok miatt (!) haldokló öregkor (moribunda senectus) 1350—1620; jellemző az irodalom tisztulói fogalmára, hogy pl. Luthert, mint nem költőt, nyelvi érdemeinek teljes elismerésével, kirekeszti. A legújabb kor az újvirágzás (reflorescens felicitas) kora, Opitzsal indul, kinek tűzszelleme új Phoebusként sugározza be Németországot,¹⁵⁷ önelégültséggel dicséri követőit a szilésziakat és reméli, hogy ez a virágzás még sokáig tart.¹⁵⁸

Wittenbergben is élénk érdeklődés volt az irodalom iránt, amit a számos latinnyelvű értekezés bizonyít. Különösen a mesterdalnokok felújítása hozott sok új anyagot.

A kevésbbé tudós jellegű barok költészettörténet nyelve már német. A hagyománykeresés van meg Birken művében¹⁵⁹ (Nürnberg 1679) a barok minden kellékével együtt. A pásztorköltészetben (Nürnberg a Pegnitzschäfer-társaság városa) látja az ösköltészetet, mely az özönvíz előtt megindult; „az édesen susogó szellők, a csacska viszhang, a csörgő patakok, a bégető nyájak, a madarak levegő zsoltárai és csörhárfaí (!!), valamint a szerelem”¹⁶⁰

vicissitudines, quibus iam rudis adhuc et incondita iam augescens paulatim et magis contula iam gravis oppido et consummata iam languida vicissim et efflorescens iam reiuvenescens demo et nudiquaqu, nitida pro seculorum et tempestatum decursu vario deprehenditur.”

¹⁵⁷ i. m. 5. rész: „Revixit tandem de integro Poesis quoque nostra.” u. o.: „... igneum Opitii ingenium... velut novus Germanis radiaret Phoebus.”

¹⁵⁸ Bizonyos virágzás után szükségszerűen jön a felbomlás — ókori epikureista tanítás, melynek Herakleitossal is vannak kapcsolatai. Az újabb korban különösen Spencer szintetikus filozófiája tartalmaz hasonló elemeket, valamint a rá épült történetfilozófia (L. 4. rész. pozitivizmus) hullámméletek formájában.

¹⁵⁹ Sigismund v. Birken: Teutche Redebind und Dichtkunst. Nürnberg 1679.

¹⁶⁰ i. m. I. r. együtt van az egész barok kellékkészlet: „die Süssrauschende Buhlerey der Winde mit dem Laub der Wälder, der Gegenlaut des geschwätzigen Widerschalls, das Geplauder der wudlenden Wasserlein, das Blöcken der Herden, und absonderlich die auf den Baumästen sitzende oder unter den Wolken fliegende Luft-Psalter und Schnäbel-Harffen, sie zur Nachfolge und zum Singen gereizet.” „Als nun selbige Feldmusikanten in diese Dänzerinnen sich verliebet, wurden sie veranlasset Liebesklagen zu verfassen und in das Saite-spiel zu singen. Und solcher gestalt hat die Liebe, zu Erfindung der Poesie den ersten Anlass gegeben.” A Wagneri Gesamtkunst csírája a barokban van. (opera !)

a költészetre ösztönözték őket. Ilyen költő volt Mózes, Dávid, ki ráadásul hárlázott is, Salamon, az Énekek Éneke szerzője, tőlük vették át a görögök; ezután beszél a reneszánsz pásztorköltészetéről és a jelenben a régi aranykor visszajöttét érzi.¹⁶¹ Hasonló törekvés, de több önmérséklet jellemzi a második sziléziai iskola költőjét, Hofmann von Hofmannswaldaut. Ő is a világirodalmi keretbe állítja be a német költészetet.

A polihisztor alaposságával tárgyalja az idegen irodalmakat Morhof. (1682)¹⁶² Könyve az irodalom mellett a nyelv történetét is tárgyalja és a végén poétikát is ad. Itt sem a történeten van a hangsúly tehát, de az anyag sokszerű. Tárgyalja a francia, olasz, spanyol irodalmat és a kor ízlésének megfelelően a barok költőkben látja a csúcspontot (Tasso, Ariosto, Lope de Vega); a hollandokat a némettel egynek tartja, a svédet pedig a német költészet közben tárgyalja¹⁶³; az angolt kirekeszti ebből a germán közösségből, mivel fennhéjázónak tartja őket. Beosztása egyszerűbb mint Ortlobé, akit ismer.¹⁶⁴ Az ó-, közép-, újkornak megfelelő tagolás van nála, de germán szempontból eltolva; az ókor Nagy Károlyig a középkor Opitzig tart, a legújabb kor a 17. században kezdődik¹⁶⁵

¹⁶¹ Es scheint, die Zeit, die nun bald in die Ewigkeit sol verwandelt werden kehrte mit ihrem Ende, wie eine in Zirkel geschlungene Schlange (!!) in ihrem Ursprung Zurückke." (i. Lempicki 146. l. is.)

¹⁶² Daniel Georg Morhofen Unterricht von der teutschen Sprache und Poesie deren Ursprung Fortgang und Lehrsätzen. Wobey auch von der reimenden Poeterey der Auszländer mit mehren gehandelt wird. Kiel (és nem Lübeck, Lempicki i. m. 150.) 1682. Eredete a humanista nyelvtanokban keresendő; késői rokona nálunk Pápay Sámuel.

¹⁶³ i. m. 233: „Die Poeterey der Niederländer . . . ist von der teutschen nicht unterschieden, ja sie ist selbst teutsch . . . Die Hochteutsche ist gegen sie ein gar neuer Dialectus." i. m. 271: „und sind die Schweden den teutschen nicht entgegen zu setzen, die einerlei Ursprung; und in dem Grund einerlei Sprache haben."

¹⁶⁴ i. m. 273: „Carolus Ortlob (welcher de variis Germaniae poëseos aetatibus eine Dissertation geschrieben [setzet fünf zeiten . . . Wir wollen aber in den dreyen Zeiten alles fassen."

¹⁶⁵ u. o.: „Nun kommen wir endlich zu den teutschen (von deren Poeterey wir jetzo handeln wollen. Es müssen aber hierin die Zeiten unterschieden werden (nemblich die Uralte) deren Tacitus gedencket (die Mittele) die von Carolo dem groszen her zuführen (und die neueste) die in diesem seculo erstlich angegangen." „Opitzról 422/23. l. . . dritte Zeit da dieselbe gleichsam aus dem grabe wider erwecket worden (und viel herrlichen als jemahls hervorkommen) unter des Herr **Opitzen** anführung."

melyet ő is újjászületésnek tart. Érdeklődése tág, az etnográfia eredményeit felhasználja, a népdalkutatás kezdeményezései is feltűnnek nála (az északi skaldköltészet, lapp népdal) a régénnyel kapcsolatban a román-romantika szót is tárgyalja. Néplélektani gondolatok is vannak elszórtan.¹⁶⁶ Egyszer váratlanul a századok eltérő „szelleméről” is beszél.¹⁶⁷

Morhofot követi a század többi költészettörténete. (Rothe, Leipzig 1688; Wagenseil, Altdorf 1696; Omeis 1704 már germán mitológiát is ad.) Új mindössze Weise¹⁶⁸ törekvése; Luther helyének megállapítása céljából a felvilágosodást előkészítő anyanyelv kiművelését hangsúlyozza. Neumeister kiméretlen kritikájú lexikona is a felvilágosodást készíti elő.¹⁶⁹ (1681) Hardegger pedig a kezdődő vallásos bírálatnak ad helyet az erkölcsrontó regény ellen.¹⁷⁰

Ilyen önelégült hangulatban éri a németeket Pierre Bouhour jezsuita kritikája, (1770) ki a milieu zordsága miatt képtelennek tartja a németeket (és az északiakat) a „bel esprit”-re.¹⁷¹ A vád az apologéta irodalomtörténetek egész sorát keltette a franciák ellen.¹⁷² (Thomasius, Neukirch még Opitz után is fejlődést lát a német irodalomban. (1697); Cramer angolokra hivatkozik a franciák ellen (1694); legalaposabban a hamburgi Barthold Feind foglalko-

¹⁶⁶ Herder igen sokat használta Morhofot.

¹⁶⁷ i. m. 521: „Es hat über dem ein jegliches seculum seinen sonderlichen genium, der sich wie in allen Dingen also auch in Wissenschaften und Künsten hervortut welchem niemand mit seinem eigenem Witze zu widerstreben vermag.”

¹⁶⁸ A Chr. Rothe: Vollständige deutsche Poesie. Leipzig 1688.; Omeis: Gründliche Anleitung zur teutschen accuraten Reim und Dichtkunst Altdorf 1704.; Wagenseil: De civitate Norinbergensi, Altdorf 1696 a mesterdalnokokról van bő függelék;

Chr. Weise: Curiöse gedanken von deutschen Versen 1692. (Kindermann-sorozatban az Aufklärung sorozat I. k. van Weise!)

¹⁶⁹ Specimen Dissertationis Historico-criticae de poetis Germanis huius seculi praecipuis 1695.

¹⁷⁰ Mithoscopia Romantica oder Discours von den so benannten Romans, i. m. Zürich 1698.

¹⁷¹ Les Entretiens d'Ariste et d'Eugène című művében. A vitát I. Lempecki 179—186 l.

¹⁷² Fontosabbak: Benjamin Neukirch Chrestomathiája a 17. sz.-ból Leipzig 1697; Thomasius: Wie man die Franzosen nachahme Leipzig 1688. (németnyelvű egyetemi előadás); Cramer: Epistula ad virum Eruditum Vindiciae nominis contra quosdam obtrectatores Gallos, Berlin 1694.

Barthold Feind: Vom dem temperament und Gemüths-Beschaffenheit eines Poeten Einl. zu seiner Sammlung deutscher Gedichte 1708.

zott a temperamentumok és a milieu kérdésével angolok nyomán (Sir Temple, Young!). A németek védekező vitázása egész Reimannig tovább folyik, az ő műve azonban már a felvilágosodás terméke.

Az irodalomtörténet tárgya gazdagodik az anyaggyűjtéssel kialakult az irodalmi tudat, idegen irodalmakat tanulmányoztak, elsősorban a franciát, de végül is az angolok kezdenek előtérbe kerülni, felvetik a költészet eredetének kérdését, a népdalt, az Edda, a régi német költészet létezését felfedezik, a környezet és a néplélek hatását tárgyalják, de hiányzik még a tisztulás, a természetes rendszerbe foglaló szemlélet.

A történeti világkép is részleteiben kész. A felvilágosodás mindössze a végső összefoglalását adta meg az eddigi irányoknak a metafizikai megalapozással (Leibniz) és a történetfilozófia fogalmának a megteremtésével (Voltaire).

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezetés	3—10
---------------------	------

Célkitűzés. — A kérdés időszerűsége. — A történelmi megismerés fordított útja. Az alapvetés az „ősemlék.” — A világkép tázulásának főkorszakai; a dolgozat beosztása. — A világkép periodizálása. Két ellentétes módszer.

Első rész: KOSZOS

1. Rotatio. (Fatum)	11—22
-------------------------------	-------

Kezdet. Az emlékezet és az idősámítás. Körforrás a jelen körül. A történelmi anyag értékvonatkozása. — Babilon. Quantitatív körforrás. — Qualitatív szempont az 1 ind. 2 perzsa és 3 görög világképben. Az alap vallásos. — A négy világkor elmélete. — A világkép ellenmondása. A körforrás, mint mentőelmélet. A végső elv, a Sors. Szinkretizmus. — A tartalmi történetírás. 1. Régi hagyományok és 2 új emlékek feljegyzése. A görög kritika. Közösségi szempontok. A sztoikus világtörténelem. Új népek. A felfogás itt is körbenforró. Átmenet. — Függelék: Egyéb népek (Kína).

2. Ad deum. (Dualitas)	23—30
----------------------------------	-------

A ker. világkép lényege. Az evangéliumok. Pál levelei. Az egyházatyák. Origenes sikertelen görög-ker. szintézise. Eusebius, Hieronymus és Orosius. Szent Ágoston történetfilozófiája. Körforrásellenes dualitás. Világkrónikák. Gesták. Freysingeri Ottó. Átmenet. — Függelék: az arabok.

Második rész: HOMO

3. Analysis. (Causa)	31—65
--------------------------------	-------

1. Reneszánsz, humanizmus, reformáció.
A ker. világkép bomlása. Joachim di Fiori — Laicizálódás. Az „ember” a középpontban. Típus. Ádámiszta. — Természeti analógiák: a) organizmus-gondolat, b) újjászületés, c) mechanikus elemzés. Ahisztórikus voltak. — Új kor tudata. A klasszikus ókor képe. A modern irodalom kezdete. Kritika. — A reformáció. Marad a régi keret. Kapcsolatok az

új irányokkal. — Ellentét a megelőző korral. Az ideál az előtt. A történelem három kora: ó-, közép- és újkor. (Machiavelli. Vasari). A reformáció általánossá teszi ezt a beosztást. (Cellarius); — Az olasz humanista történetírás. Crinitus irodalomtörténete. Németország helyzete. Patrióta vetélkedés; a császárság; várostörténet. Irodalomtörténet. — Elszemélytelenedő halmazmunkák. (Gessner, Pantaleon.)

2. Korai felvilágosodás, barok.

A természettudományos alap. Ismeretelmélet és okszerűség. Milieuelmélet. (Bodin.) A tér tágulása.; néprajzi történetírás. — Barok. Fortuna. Szkepticizmus. — Kritikai aprómunkák. (Kat. szerzetesrendek. Német birodalmi történetírás.) — A jelen mint alap. Utópiák és ósállapotrajzok, A haladás gondolata. A kvantitatív szempont. A historia litteraria. Irodalomfogalma hasznossági. (Mylaeus, Bacon, Vossius; Lambecius, Morhof.) Költészettörténet (Opitz, Ortlob, Birken, Morhof.). Új nemzeti történelemtagolás. Vita Bouhourral. — Átmenet a felvilágosodáshoz.

L. Morhof

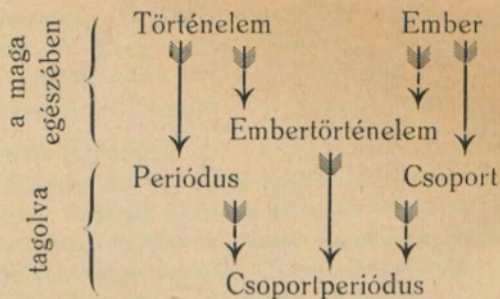
AZ EGÉSZ MUNKA TERVE:

BEVEZETÉS.

A. Történeti rész.

- I. Kosmos. 1. Rotatio. (Fatum.)
2. Ad deum. (Dualitas.)
- II. Homo. 3. Analysis. (Causa.)
4. Dynamitas. (Tempus.)

B. Rendszeres rész.

30. **Kozma Antal**: Fénelon Télémaquejának egy XVIII. századi magyar verses feldolgozása. 1932.
31. **Venetianer György**: Szénmonoxydreakciók. 1932.
32. **Kardos Emília**: A pécsi német sajtó és színészet története. 1932.
33. **Nagy Tibor**: I. Constantinus császár egyház- és valláspolitikája. 1932.
34. **Sós Margit**: Arany János irodalmi ellenzéke. 1933.
35. **Berky Imre**: Az igazság fogalma. 1933.
36. **Gálos Magda**: Sigismund Justh et Paris. 1933.
37. **Homér Janka**: Magyarország halászati földrajza. 1933.
38. **Grandpierre Emil**: Az olasz ismeretelméleti dráma. 1933.
39. **Ujhelyi Erzsébet**: Condensatiók az aromás sorban magnesium-methylat hatása alatt. 1933.
40. **Erdély Amália**: Az iskolai büntetés hatása. 1933.
41. **Neuberger Vera**: Pszichológiai típusok pedagógiai jelentősége. 1933.
42. **Bárdos István**: Pécs német utcanévei. 1933.
43. **Friedmann Ilona**: Pilisi Lajos. 1933.
44. **Hack Alfréd**: Boileau a magyar irodalomban. 1933.
45. **Bader Dezső**: Metternich und das junge Deutschland.
46. **Rosta Livia**: Galánthai gróf Fekete János kiadatlan francia költeményei. 1933.
47. **Bauer Hedwig**: Nagy-Árpád. Mundart und Sitten. 1933.
48. **Bóros Tibor**: Néhány lipid vizsgálata magnesiummethylatos átesterifikálás segélyével. 1933.
49. **Tenner Anna**: Condensatiók az aliphás, hydroaromás és heterocyklikus sorban magnesiummethylattal. 1934.
50. **Makovitzky Gyula**: Nagykanizsa város településföldrajza. 1934.
51. **Takáts Gyula**: A somogyi Nagyberek. 1934.
52. **Göbel Ervin**: Pécs napfénytartam és felhőzetmenetének képe. 1934.
53. **Kern István**: Nagymányok és Kismányok községek településföldrajza. 1934.
54. **Kollonich Rezső**: Balmazújváros településföldrajza. 1934.
55. **Vecsey Lajos**: A szombathelyi királyi liceum alapítása. 1934.
56. **Goitein György**: Móra Ferenc az író. 1934.
57. **Nagy Rezsőné Géfin Mária**: A szombathelyi Herzán könyvtár francia könyvei. 1934.
58. **Drasenovich Mária**: Zrinyi Miklós könyvjegyzetei. 1934.
59. **Nyakas Sarolta**: Az első pécsi nyomda története. 1934.
60. **Schreiber Erzsébet**: Zola és a magyar irodalom. 1934.
61. **Vasskó Ilona**: A pécsi püspöki könyvtár francia nyomtatványai és kéziratjai. 1934.
62. **Schultz Irma**: Magnesium-methylatos átesterifikálás. 1934.
63. **Écsy Ö. István**: Cserei Mihály mint versszerző. 1934.
64. **Szakál Sándor**: A Marcalvölgy telepítés földrajzához. 1934.
65. **Pakucs Béla**: A magyar vasútépítés kezdetei. 1934.
66. **Ungár László**: Pécs 1848—49-ben. 1934.
67. **Nagy Jenő**: Tapolca településföldrajza. 1934.

68. **Rihmer László**: A pécsi mammut.
69. **Mayer Erzsébet**: Az írói önérzet a renaissance korában. 1935.
70. **Andorfi Márton**: A szőlőművelés északi határa Észak-Magyarországon. 1935.
71. **Schwendtner István**: Miskolc településföldrajza 1935.
72. **Kőváry József**: 50 év a Kisfaludy-társaság történetéből. 1849—1899 1935.
73. **Csapláros István**: Théophile Gautier és a magyarok. 1935.
74. **Símor János**: Pécs éghajlata. 1935.
75. **Előd Géza**: Zilahy Károly, a 60-as évek irod. ellenzékének vezére. 1935.
76. **Zádor István**: Heine, a tárcaíró és hatása az osztrák-magyar tárcairodalom kezdetére. 1935.
77. **Szentirmay Tibor**: Szigetvár településföldrajza. 1935.
78. **Niedermann Imre**: Magyarország és a bosnyák politika. (1382—1420.) 1935.
79. **Farkas Lujza**: A Nyugat és a századeleji irodalomforduló. 1935.
80. **Nagy Jenő**: A bükkösi völgy településföldrajza. 1935.
81. **Taksonyi József**: Pécs egyházzenei művelődése a XVIII. században. 1935.
82. **Vitéz Szabó Pál**: Lodovico Della Torre: L'Año. 1935.
83. **Szikszay Edit**: Louis-Auguste Rogeard. (Egy francia emigráns Magyarországon.) 1936.
84. **Ponesz Aranka**: Pécs város középiskoláinak népessége 1900-tól. 1926.
85. **Kecskés Tibor**: Balatonfüred településföldrajza. 1936.
86. **Újváry Jolán**: Saárdy Somssich Pál. 1936.
87. **Dr. Dezső Lajos**: Pedagógiai indítások az oxfordi csoportmozgalomban. 1936.
88. **Fekete Lajos**: Platon Magyarországon. 1936.
89. **Heckenast Dezső**: Heckenast Gusztáv, egy fejezet a magyar irodalomtörténetből. 1936.
90. **Erdély Ernő**: Szabó Dezső regényköltészete. 1936.
91. **Pinczési István**: Folyékony ammónia hatása a cellulózéra. 1936.
92. **Bányai Béla**: Kovács Ödön vallásbölcészete. 1936.
93. **Árvay Jenő**: Kakasd község településföldrajza. 1936.
94. **Petróczi István**: Die Künstlertypen bei Tieck. 1936.
95. **Pataki József**: A Sárköz gazdasági és településföldrajza. 1936.
96. **Dr. Frindt Gusztáv**: A folyóhálózat minősége Magyarország északnyugati részén. 1936.
97. **Lotz János**: A történelmi világkép. (Az ember az időben.) 1936.